# DOCUMENTUL RÂZENILOR DIN 1484
ȘI
# ORGANIZAREA ARMATEI MOLDOVENE IN SEC. XV.

DE
**I. BOGDAN,**
Membru al Academiei Române.

---

*Ședința solemnă dela 3 Aprilie 1908.*

---

## I.

*Alteță Regală, Domnilor Colegi,*

Sub titlul «Basarabia, țara lui Ștefan cel Mare», d-l Zamfir C. Arbore, Basarabean de origine și autor al unei monografii asupra Basarabiei în sec. XIX, a publicat în foiletonul dela 2 Iulie 1904 al «Voinței Naționale» un document dela 8 Iunie 6993 (=1485), care e unul din cele mai interesante din câte ni s'au păstrat dela Ștefan cel Mare. D-l Arbore a dat numai traducerea românească, fără să spue dacă ea e făcută de d-sa, după originalul slavon ce s'ar află în mânile răzășilor din Râzeni — un sat în Basarabia, — sau e o traducere veche, d. p. a dascălului Evloghie, cel care la 1783 a tradus un alt document al Râzenilor, din 12 Martie 7010 (=1502), despre care d-l Arbore spune că răzășii nu-l mai posed în original. O explicație asupra acestui lucru se impuneâ cu atât mai mult, cu cât documentul Râzenilor, în comparație cu celelalte documente contimporane, prezentă unele particularități ce deșteaptă îndoeli asupra autenticității sale. Dar aceste particularități n'au fost observate de editor, care nici n'a bănuit măcar importanța specială

a documentului, căzut din norocire în mânile sale. D-sa ar trebuì să dea la lumină și textul original sau — ceeace ar fi mai bine — o fotografie, care singură ar împrăștià definitiv îndoelile. Dovedindu-se că originalul nu prezentă greșelile traducerii, concluziile ce vom trage din aceasta vor aveà toată tăria dorită [1].

Iată textul d-lui Arbore:

† Cu mila lui Dumnezeu Io Ștefan voevod, domn al pământului Moldovei, facem știre cu această carte a domniei noastre tuturor celor ce vor căutà pre ea sau vor auzì citind-o, că cu această carte a domniei mele dat-am slugilor noastre Malușca, fratelui său Neicea, lui Cozma Râzan și fratelui său Draguș, pentru a lor slujbă credincioasă, pământurile pustii ce se află de îmbele părți ale Vișnovățului, de lângă Băcu, în fața Sultanii și Marașii, ca să facă sat și să se folosească de tot venitul moșiei. Dar jumătate din moșie să fie în ohab și neclintită moșia lui Malușca și fratelui său Neicea, iar cealaltă jumătate (să-i fie) lui Cozma Râzan și fratelui său Draguș, fiilor lor, nepoților și strănepoților, și de nimeni neclintită să rămâie. La aceasta este credința domniei mele mai sus scrisului Io Ștefan voevod, și credința fiilor noștri Alexandru voevod și Bogdan voevod, și credința boerilor noștri: Vlaicul pârcalabul Orheiului, și cr. b. Zbiarea, cr. p. Hrean vornicul, cr. lui p. Oană, cr. lui Gherman, pârcălabi, cr. lui Gangur, cr. lui p. Ivașcu, cr. lui Maxim pârcălab, cr. lui p. Dajbog pârcălab, cr. lui Micotă pârcălab, cr. lui p. Dragoș spătar, cr. lui Chiracolă visternic, cr. lui p. Eremia postelnicul, cr. lui Ion paharnicul, cr. lui p. Petru postelnicul și credința tuturor boerilor noștri, celor mari și celor mici. Iară după săvârșirea vieții noastre, cine va fi domn în pământul nostru al Moldovei, sau din fiii noștri sau din neamul nostru, sau pe care îl va alege Dumnezeu a fi domn, acela dania noastră să n'o strice, ci s'o întărească, de vreme ce le-am dat lor pentru slujba lor pentru țară, și să fie pază în contra Tătarilor, așà precum au fost până acum, fiind din ceata boerului nostru Gangur. Iară pentru mai mare credință, am poruncit credinciosului nostru pan Tăutu logofăt ca să scrie și pecetea noastră s'o atârne la cartea noastră. Și a scris Coste, frate lui Ion dascăl, în Suceava, anul 6993, Iunie 8».

O primă îndoială ne deșteaptă data. Intre martorii obișnuiți se citează boierii Oană și Gherman, cunoscuți ca ultimii pârcalabi ai Cetății-Albe, dela 1481—1484. Documentul nu poate să fie prin urmare din 1485, când această cetate nu mai erà a Moldovenilor. S'ar puteà obiectà însă că traducerea nu numește pe Gherman și

Oană «pârcalabi de Cetatea-Albă», ci simplu «pârcalabi», că prin urmare ei și-au putut păstra acest titlu și după căderea cetății în mânile Turcilor, întâmplată la 4 August 1484 (2). Dar, după toate probabilitățile, ei au pierit amândoi apărând-o, căci dela Iunie 1484 încoace nu se mai pomenește nici unul în documentele lui Ștefan. Astfel, în loc de 6993 ҂ѕцҁг, documentul original al Răzenilor, dacă există încă, trebue să aibă 6992 ҂ѕцҁв. O confuziune între г și в, adică între 3 și 2 chirilic, este explicabilă: triunghiul de jos al lui в poate să fie șters de umezeală sau ros de îndoitura pergamentului.

Neautentic, în lista martorilor, mai este titlul de «voevod» pe lângă numele fiilor domnești Alexandru și Bogdan-Vlad. Toate documentele, în care acești doi fii ai lui Ștefan cel Mare sunt citați ca martori înaintea boierilor, îi numesc simplu «Alexandru și Bogdan-Vlad». Bogdan, în loc de Bogdan-Vlad, este o altă greșală în textul d-lui Arbore.

Pentru rest, lista martorilor este cea cunoscută din documentele anului 1484, cu deosebire numai că unii lipsesc, d. p. Duma, Iuga, Neagu, Hărman și Dragoș vornicul, iar Petru e numit postelnic, în loc de stolnic (3). Aceasta ne îndeamnă a crede că avem a face cu opera unui vechiu traducător, care — după obiceiul celorlalți traducători din timpul său — a trecut cu ușurință peste locurile greu de cetit în original și nu le-a amintit anume în traducerea sa.

Mai sunt încă două expresiuni suspecte în formulele documentului nostru: *a)* în loc de «pentru slujba lor *pentru țară*» trebue să fie în original «pentru slujba lor *către noi*», sau «pentru a lor dreaptă și credincioasă slujbă», sau «pentrucă ne-au slujit nouă cu dreptate și cu credință»; *b)* în loc de «să fie *în ohab* și neclintită», se înțelege o jumătate din moșie, originalul trebue să aibă «să o stăpânească», sau «să fie a lui, neclintită (nestrămutată)», — cuvântul *ohabă*, *ohabnic* nefiind întrebuințat în Moldova pe vremea lui Ștefan cel Mare.

E curios însă că într'un document al lui Ștefan II, unchiul lui Ștefan cel Mare, din 29 Noemvrie 1443, prin care se confirmă mâ-

năstirii Moldoviței mai multe sate și alte proprietăți, se zice: «toate aceste mai sus scrise să-i fie sus zisei mânăstiri *uric și ohabă*, nestrămutat nici-odată în veci, cu tot venitul» (4). E singurul caz autentic de felul acesta, cunoscut mie din documentele sec. XV. S'ar puteà deci ca în documentul dela 1484 să avem un al doilea caz de întrebuințare a cuvântului ohabă (ωχαвα) în diplomatica moldovenească. Ori cum ar fi — fie că se află, fie că nu se află acest cuvânt în originalul documentului dela 8 Iunie 1484 — el trebue explicat ca un împrumut, vechiu sau nou, din sec. al XV-lea sau din sec. al XVIII-lea, din formulele documentelor muntenești. El nu ne îndreptățește să declarăm documentul de fals, întru cât, dacă din traducerea publicată de d-l Arbore eliminăm părțile suspecte (5), el poate să fie deplin autentic.

O garanție de autenticitate greu de înlăturat este diiacul care l-a scris: *Coste, fratele lui Ion dascălul*. Acest diiac e pomenit cu aceleași cuvinte, în acelaș an, la 14 Maiu (6) și cu un an mai nainte, la 17 August 1483 (7). La 29 Maiu 1484 el se numește simplu *Coste* (8).

Observațiile de până aci ne duc la următoarea concluzie: textul publicat de d-l Z. Arbore cu data 8 Iunie 1485 este o traducere, sau mai exact o modernizare a unei traduceri din sec. XVIII, probabil a lui Evloghie dascălul, după un original slavon cu data 8 Iunie 1484.

Versiunea românească mai exactă, reconstituită după formulele cunoscute din cancelaria lui Ștefan cel Mare, ar fi cam următoarea:

† Cu mila lui Dumnezeu noi Ștefan voevod, domnul țerii Moldovei, facem cunoscut cu această carte a noastră tuturor celor ce o vor vedeà sau o vor auzi cetindu-se, că am dăruit slugilor noastre Malușcă și fratelui său Neicea, (și) Cozmei Râzan și fratelui său Drăguș, pentru a lor (dreaptă) și credincioasă slujbă, un loc pustiu (9) ce se află de amândouă părțile Vișnovățului, lângă Bâcu, în fața Sultanii și Marașii, ca să-și facă sat și (să le fie uric) cu tot venitul (10). Dar jumătate din sat (11) să fie uric pe vecie și neclintit (12) lui Malușcă și fratelui său Neicea, iar cealaltă jumătate (să-i fie) lui Cozma Râzan și fratelui său Drăguș, (lor) și fiilor lor și nepoților lor și strănepoților lor, (și la tot neamul lor, ce se va alege mai de aproape), neclintit nici odată în veci (13). (Și) la aceasta este credința domniei mele

a mai sus scrisului Io Ștefan voevod, și credința fiilor (domniei) mele Alexandru și Bogdan(-Vlad), și credința boierilor noștri (moldovenești): cr. p. Vlaicul pârcalab de Orheiu, cr. p. Zbiera, cr. p. Hrană vornicul, cr. p. Oană și p. Gherman pârcalabi (de Cetatea-Albă), cr. p. Gangur, cr. p. Ivașcu și p. Maxim pârcalabi (de Chilia), cr. p. Dajbog (pârcalab de Neamț), cr. p. Micotă (pârcalab de Cetatea-Nouă), cr. p. Dragoș spătarul, cr. p. Chiracol visternicul, cr. p. Eremie postelnicul, cr. p. Ion paharnicul, cr. p. Petru stolnicul, (cr. p. Grozea comisul) [14] și credința tuturor boierilor noștri moldovenești, mari și mici. Iar după săvârșirea vieții noastre, cine va fi domn în țara noastră [15] a Moldovei, sau din fiii noștri, sau din neamul nostru, sau pe cine îl va alege Dumnezeu a fi domn (în țara noastră a Moldovei), acela dania noastră să n'o strice, ci s'o întărească, de vreme ce le-am dat(-o) lor pentru (dreapta și credincioasa) lor slujbă către noi, și ca să fie straje împotriva [16] Tătarilor, așa precum au fost până acuma, fiind din ceata boierului nostru Gangur. Iară spre mai mare tărie [17] (a celor mai sus scrise), am poruncit credinciosului nostru (boier), dumnealui [18] Tăutul logofătului să scrie și pecetea noastră s'o atârne la (această) carte a noastră. Și a scris Coste, fratele lui Ion dascălul, în Suceava, la anul 6992, Iunie în 8».

## II.

In ce consistă acum importanța acestui document?

Ea consistă, întâiu de toate, în forma neobișnuită în care se face donațiunea domnească, amintindu-se anume meritele pentru care Ștefan răsplătește pe cei patru osteni — două perechi de frați, — dându-le un loc neocupat de nimenea, ca să-și așeze un sat, să-l colonizeze cu locuitori aduși de unde vor puteà și să-l stăpânească cu toate drepturile de proprietate,— ceeace pe atunci însemnà să se bucure de toate veniturile pe care proprietarii de sate le aveau dela locuitorii așezați pe teritoriile lor, venituri ce în satele libere aparțineau domnului. Este unul din rarele cazuri cari exemplifică vorba cronicarului despre Iuga Vodă, adecă despre Iurg Coriatovici, că «au început o dăruire ocini prin țară la voinici ce făceà vitejii la oști» [19].

In marea majoritate a documentelor de donațiune e vorba de donațiuni făcute *boierilor*, iar la sfârșitul sec. XIV și începutul sec. XV și *vitejilor* (витѧзи), pe cari trebue să-i identificăm, cum am arătat altă dată, cu «milites aulae» din Ungaria [20]. Avem și

donațiuni cătră diiacii domnești și cătră micii logofeți, pentru slujbele de toate zilele făcute în cancelarie sau pentru cele extraordinare făcute cu ocazia tratărilor diplomatice; avem și unele cătră popi sau feciori de popă, cari s'au ridicat astfel la tagma boierească. Avem însă puține, despre care să se poată zice cu siguranță că sunt făcute la țărani cari s'au distins prin vitejia lor în războae sau prin slujbele aduse ca străjeri la hotarele țerii. Este foarte probabil că o parte din documentele în care donatarii sunt citați numai cu numele și cu atributul «slugă» (**слоуга**), fără cel de «pan» (**панъ**) sau «boier» (**боıаринъ, болѣринъ**), sunt date la țărani ori la curteni, și în colecția documentelor lui Ștefan cel Mare voiu aveà ocazie să atrag atențiunea istoricilor asupra lor; în nici unul însă din câte cunosc — și cunosc foarte multe — nu se indică clar, ca în cel dela 8 Iunie 1484, că e vorba de *osteni de țară* sau de *străjeri*.

Afară de aceasta, în documentele noastre donațiunile se motivează numai în general, prin cuvintele «pentru dreaptă și credincioasă slujbă», **за правоую и вѣрноую слоужбоу**. O *motivare specifică*, ca la 8 Iunie 1484, găsim, înainte de Ștefan, numai în documentul lui Iurg Coriatovici dela 3 Iunie 1374, păstrat și acesta în copie. In el se spune că donatarul, namiestnicul sau pârcalabul lui Iurg dela Cetatea-Albă, e răsplătit pentru dreapta și credincioasa lui slujbă față de domn și «*în deosebi* pentru faptele vitejești împotriva Tătarilor, la satul numit Vlădicenii pe Nistru» ([21]).

E de observat că motivarea specifică e introdusă, în amândouă documentele, în formula de coroborare, înaintea protocolului final care conține martorii, numele logofătului, al diiacului și data, nu, cum se obișnuià în apus, la începutul contextului. Această coincidență între două documente atât de depărtate în timp unul de altul ar fi de natură să ne zdruncine credința în autenticitatea celui mai nou, dacă ea n'ar fi dovedită în destul prin alte considerațiuni. Ar zdruncinà-o cu atât mai mult, cu cât și autenticitatea documentului dela 1374 a fost pusă la îndoială. Dacă însă la cel din urmă, împrejurările în care el s'a publicat și persoana celui ce a făcut publicația au putut să inspire, cu drept cuvânt, oarecari îndoeli, față

de documentul dela 1484 îndoelile nu s'ar justifică prin nimic ([22]). El își păstrează prin urmare toată importanța formală de care am vorbit mai sus.

Care e cea reală?

Despre cei patru osteni, ce îndeplineau la Nistru slujba de străjeri împotriva Tătarilor, se spune că făceau parte *„din ceata boierului Gangur“* ([23]). Acest boier apare la curtea lui Ștefan cel Mare întâiaș dată în 1466 și dela 1470 până la 1480 ocupă funcțiunea de pârcalab al cetății Hotinului, un punct strategic important, fiindcă pe acolo treceau Tătarii din Bugeac și din Crimeea, când se năpusteau asupra țerii-de-sus ([24]). Insemnătatea acestui punct se vede și de acolo că Ștefan numește pârcalab de Orheiu, la 1480 sau 1481, pe unchiul său Vlaicul, care mai nainte fusese pârcalab de Cetatea-Albă, apoi staroste de Hotin, și care rămâne în Orheiu până la 1486, când e înlocuit cu Grozea, fostul comis. După acesta, la 1492 și 1493, găsim iarăși pe Gangur, pentru ultima oară la 4 Noemvrie 1493 ([25]). Curând după aceasta el trebue să fi murit. In documentele anilor 1492 și 1493 e citat totdeauna ca al doilea mare sfetnic, imediat după fiii domnului și după vărul acestuia Duma ([26]).

Moșiile de baștină ale lui Gangur erau între Nistru și Prut, în vechiul ținut al Orheiului, acum al Benderului, unde există și astăzi satul Gangura, aproape de confluența Botnișoarei cu Botna ([27]), cam 20 de kilometri spre miază-zi de apele Vișnovățului și Bâcului, lângă care oștenii lui Gangur au obținut pământuri la 1484. Domeniile domnești dintre Nistru și Prut erau pe atunci încă destul de întinse. Interesele boierilor localnici și ale domnilor cereau ca ele să fie populate, ca și unii și alții să dispună de brațe cât mai multe, spre apărarea moșiilor și a țerii de invaziile prădătoare ale Tătarilor. Din această nevoe a eșit dotarea oștenilor din ceata lui Gangur cu pământuri situate în imediata vecinătate a Gangurei, căci între aceasta și Vișnovăț (Ișniovăț) nu existau alte așezări sătești.

Lucrurile îmi închipuesc că s'au petrecut așă: cei patru osteni se hrăneau până la 1484 pe moșia pârcalabului Gangur, ca cetași

ai lui. In această calitate, ei făceau slujba de străjeri pe drumul Tătarilor. Intre 1470 și 1480, când Gangur erà pârcalab de Orheiu, ei s'au distins prin mai multe vitejii. Ajunși, spre 1484, la o vârstă mai înaintată, ei s'au rugat de boierul lor, care acum petreceà ca mare sfetnic la curtea domnească, să încerce a obține pentru dânșii, din «pustiea» acoperită de codri între Botna și Bâcu, atât cât le va fi de nevoe spre a-și face un sat, care la început aveà să fie mic, dar cu vremea puteà să crească în bună voe, căci nimenea nu-i stăteà în cale. Domnul le-a ascultat rugămintea și le-a dat din pământul domnesc un loc în vecinătate cu fostul lor șef și poate cu unele rude ale lor (Sultana și Marașa).

Din «țărani» cei patru osteni au devenit astfel «proprietari», sau cum se ziceà atunci «stăpânitori» de pământ, ceea ce erà identic cu «nobili», întocmai ca în Polonia sau în Ungaria. Carierele înalte, militare și administrative, le erau acum deschise, lor și urmașilor lor. Poate că vre-unul din aceștia se va fi ridicat la demnități înalte, și poate că am aflà despre așà cevà, dacă am cunoaște arhiva lor. Cei mai mulți au rămăs însă boierinași în satul lor, care s'a numit Râzeni, după Râzan, tatăl lui Cozma și al lui Drăguș și probabil unchiul celorlalți doi tovarăși de moșie. Inmulțindu-se și neavând norocul să se îmbogățească, prin negoț ori prin slujbe domnești, din «boierinași» ei s'au transformat cu încetul în «răzăși», păstrând până astăzi amintirea că se trag din patru strămoși, după cari satul se împarte — așà ne spune cel puțin d-l Arbore — în patru «bătrâni». E încă unul din nenumăratele cazuri de suire și scoborîre a neamurilor, pomenite în formulele seci ale documentelor, formule cărora imaginația istoricului caută să le dea vieață, spre a-și puteà lămuri prin ele vieața trecută a poporului, căruia acele neamuri au aparținut.

Spre a terminà cu analiza documentului dela 1484, îmi rămâne încă o observare de făcut. In el avem prima mențiune documentară despre *cetele războinice* ale boierilor moldoveni. El confirmă astfel ipoteza pe care am avut onoarea a o exprimà în cele câteva observațiuni «asupra îndatoririlor militare ale cnejilor și boierilor

moldoveni în sec. XIV și XV», cetite aci în anul trecut. Am asemănat atunci contigentele militare ale boierilor noștri cu «banderiile» nobililor unguri. Documentul dela 1484, confirmând existența lor printr'un caz concret, ne dă și numele lor, nume, ce-i drept, de origine slavă, dar pentru un iubitor al trecutului nu mai puțin simpatic decât companiile sau batalioanele de azi. Căci, dacă acestea au reînviat la 1877 gloria militară a poporului nostru, împlântând steagul romănesc pe redutele Griviței, «cetele» boierești ne-au dat la 1475 izbânda cea mai mare și la 1476 înfrângerea cea mai glorioasă, ce am avut-o vre-odată noi Românii.

Românescul *ceată* e slavicul *četa*, care înseamnă propriu «tovărășie, însoțire», precum vb. *četati sę*, derivat din el, înseamnă «a se însoți». In textele slave bisericești sau paleobulgare чета traduce pe grecescul τάγμα, τάξις, φάλαγξ «agmen, cohors». Cu acelaș înțeles îl au toate limbile slave moderne. In limba polonă, în cea malorosiană și în cea neosloveană, el mai are înțelesul secundar de «avant-post», germ. «Lauer», sub forma *czata, čata*, împrumutată, după Miklosich, din ungurescul *csata* «luptă», care la rândul său e tot slavicul *četa* (28). Părerea lui Miklosich e cu atât mai justificată, cu cât se constată că *csata* aveà în ungurește și însemnarea primordială de «ceată» (agmen, turma), nu numai de «luptă», cum credeà dânsul (29). Această a doua însemnare e rezultatul unei evoluțiuni semantice proprii limbei ungurești, din care a trecut apoi la cele trei popoare slave vecine cu Ungurii: Slovenii, Maloroșii, Polonii. Dela Slavii din peninsula balcanică *četa* a trecut la Albanezi (*četę*) și la Turci (*čété*), iar Grecii moderni i-au dat un înțeles pejorativ: τζετάριοι, din τζέτα, înseamnă la ei «ceată de hoți» (30).

Cuvântul e de origine indogermană și rădăcina lui înseamnă «a se adunà» (31); el nu s'a păstrat însă decât la popoarele slave și la cele ce l-au împrumutat dela dânsele. La Români e un împrumut foarte vechiu. El trebue să dateze din epoca imediat următoare invaziunilor, când Românii, după ce pierduseră toate noțiunile specifice militare ale Romanilor, afară de una singură, generală și permanentă, oastea, au găsit la Slavii așezați în patria lor străveche acele mici începuturi de

organizare armată, cari caracterizează nu numai pe Slavi, ci și pe celelalte popoare dela începutul evului mediu, mai ales pe Germani. Ceata era la noi cam ceea ce erà «Gefolge» sau «Gefolgschaft» la Germani. Și desigur contingentele cnejilor din sec. XII și XIII se numeau în limba națională «cete».

Dispăruse pentru totdeauna din Dacia orice urmă de legiuni, cohorte sau ale romane. Rămăsese pe ici pe colea câte o *cetate* (civitatem), de aceea a rămas și cuvântul. N'au dispărut însă nici odată dușmanul (hostem), de aceea a rămas și *oastea*, nume care la început se da numai oastei dușmane, apoi și celei naționale, când defensiva s'a transformat în ofensivă și când Românii au început să-și recucerească pământul pierdut sau părăsit de Romani.

III.

Și fiindcă documentul dela 1484 ne-a adus să vorbim de cete și de oaste, să ne 'ntrebăm: din ce se alcătuiau aceste cete în sec. XV și cum erà organizată oastea Moldovei în acest secol, pe care am puteà să-l numim «secolul armatelor naționale». Deși avem puține știri pozitive asupra acestei părți din istoria noastră, voiu încercà totuși, întemeindu-mă pe câteva date ale documentelor, pe un izvor dela începutul sec. XVI, pe studiul terminologiei militare și pe analogia cu Țara-Românească și cu țerile vecine cari, înainte și după constituirea principatelor noastre, ne-au servit de model în ce privește organizarea armată, să indic în trăsături generale în ce consistă această organizare în sec. XV. Când zic sec. XV, nu esclud sec. XIV, căci afară de mici deosebiri, ce poartă pecetea personală a lui Ștefan cel Mare, aceste două secole din istoria Moldovei se prezentă istoricului cu aceeași față.

Pornesc dela cete și mă 'ntreb: cum se numiau oamenii ce alcătuiau o ceată războinică?

Ei se numiau, ca și astăzi în popor, *feciori* și *voinici*. Primul cuvânt se ascunde, în Invățăturile lui Neagoe Basaraba, cari cuprind cel mai vechiu tratat de artă militară la Români, sub bulgaro-serbicul *junak* (юнакъ), care la aceste două popoare însamnă

întâiu de toate «tânăr, fecior», apoi «viteaz» ([32]). Cuvântul al doilea e atestat prin literatura populară, prin texte vechi, prin cronicari și prin Invățăturile lui Neagoe Basaraba, cari în traducerea românească din sec. XVII au «voinici», acolo unde originalul slavon din sec. XVI are воини, plur. dela воинъ ostaș ([33]). «Voinic» e slav. vechiu воиникъ bellator, din воина bellum, bulg., sârb. și neoslov. *vojnik* ([34]), împrumutat și de Unguri, în ale căror texte medievale se întâlnește câte odată cu însemnarea de «ostaș pedestru, milițian», sub formele latine vojnicus, vojniko, vojnikio, plur. vojnici, vojnicones, vojnikiones. A. Bartal îl traduce nu tocmai exact cu «armati», ung. fegyveres nép ([35]). Așà d. p. într'o scrisoare dela 1392 a lui Várady Péter către episcopul din Kalocsa se zice «misimus *vojnikones* nostros» ([36]); într'un text citat fără dată de Sasinek «*vojnici* qui ad vada alia quoque finitimorum necessaria cum dominis eorum servire continue solent» ([37]); într'un decret din 1525 «*wojnicis* comitatuum Walko, Posega, Temes et Toronthal subsidium relaxetur» ([38]); într'un text (din sec. XV) citat de Bartal în Comentariile sale «ut adversus Maximilianum *equites* circiter mille offerret, praeter hos autem *vojnikones* gravissimis expensis in bonis suis ad defensionem regni et eclesiae suae conservaret» ([39]). După Sasinek, Ungurii au împrumutat acest cuvânt dela Slovaci. E însă cu mult mai probabil că l-au împrumutat dela Sloveni, dela Serbo-Croați sau și dela Români, căci până acum îl constatăm numai în sudul și în inima Ungariei, în comitatele Temes, Torontál, Pozsega și Pest.

Am insistat asupra acestui împrumut unguresc, spre a arătà că nu numai noi Românii, cari desigur la venirea Ungurilor în Europa aveam o organizație militară foarte primitivă, ci și Ungurii, popor cuceritor și războinic, au fost supuși influenții inevitabile a populațiunii slave, pe care la ocuparea țerii lor actuale au găsit-o acolo, de mult așezată și numeroasă. Puteam să ne sustragem unei astfel de influențe noi, la cari, pe lângă vechea populație slavă din toate țerile noastre, s'a adăogat și influența politică directă a unor state vecine de naționalitate slavă? Desigur că nu.

Știind ce erau *cetele de voinici* în vechime, să încercăm a intrà cevà mai adânc în această chestiune, întrebându-ne : cum se recrutau aceste cete și de cine erau conduse? Vrând a răspunde la această întrebare, trebue să atingem întreaga chestiune a alcătuirii armatei moldovene în sec. XIV și XV, care se deosebià cu totul de cea de astăzi, nu numai prin terminologia ei, ci și prin modul de recrutare al trupelor. Se înțelege în caz de războiu, căci armată permanentă nu aveam atunci, cum nu aveau nici popoarele cu mult mai mari și mai puternice din jurul nostru. Armata permanentă din timpul lui Mircea e o legendă a vechii școale istorice (40), însuflețită de un cald patriotism, care-i face onoare, dar lipsită de spiritul critic și de cunoștința istoriei medievale europene, fără de care nu se poate înțelege nici expune conform adevărului istoria noastră națională.

Cetele erau, cum am zice astăzi, niște «unități» de războiu, dar fără o compoziție uniformă și fără un număr fix de voinici sau feciori. Ele erau cel puțin de cinci feluri.

*a)* Cetele *boierilor* cari ocupau funcțiuni la *curtea domnească*, atât a celor mari, cât și a celor mici. Aceștia din urmă sunt *curtenii* (**дворѣне**) în înțelesul primitiv al cuvântului, adecă «ostașii de curte» ai voevodului, a căror situație până prin sec. XVI, când îi pomenește Reichersdorfer (1541) și Nicolae Brzeski (1566) erà aproape identică cu a așà zișilor «milites aulae» sau «servientes regales» din Ungaria. Prin sec. XVII cunoaștem și curteni ce trăesc la țară, în sate domnești, având anumite privilegii și anumite îndatoriri militare, legate de condiția de *curtenie* (41). In Țara-Românească aceste două clase de ostași se numiau : cea dintâi *curtea*, **дворъ**, adecă boierii cei mari (42), a doua *curtenii cei mici*, **малїи коуртяны** (43).

In secolele XIV și XV curtenii se mai numiau în Moldova, conform ocupațiunii lor militare, și cu un cuvânt împrumutat dela Unguri, *viteji* (**витязи**), adecă «milites» (ung. *vitéz*). In documentele cele mai vechi moldovenești ei sunt citați împreună cu boierii cei mari ca martori și chezași ai faptelor și angajamentelor voevodului, civile sau politice. Deosebirea dintre ei și boieri erà atunci mică.

In timpul lui Ştefan cel Mare vaza lor la curte scăzuse, dar însemnătatea lor militară erà încă destul de mare. Deaceea analele ţerii îi pomenesc mereu, de câte ori e vorba de fapte războinice, pe aceeaşi treaptă cu boierii (44). Şi unii şi alţii făceau slujbă militară în schimbul veniturilor ce aveau dela funcţiunile pe care le ocupau sau dela moşiile pe care le aveau dela domn, fie cu drept ereditar, fie numai pe vieaţă: boierii cad în categoria întâia, curtenii într'a doua. Exact acelaş lucru erà în Ungaria, unde nobilii cari aveau cete de ostaşi, adecă magnaţii, comiţii sau şefii de comitate, şi cei cărora regele le concedase posesiuni mari erau obligaţi să-l însoţească pe cheltuiala lor în toate expediţiile întreprinse pentru apărarea ţerii, i. e. în toate războaiele defensive (45).

*b)* Cetele ***boierilor dela ţară***, ale ***mânăstirilor*** şi ***episcopiilor***. Acestea erau mai mici decât ale boierilor în funcţiuni şi inegale ca număr, după mulţimea şi mărimea satelor pe care le stăpânià fiecare boier, mânăstire sau episcopie.

Boierii nu erau scutiţi sub nici un cuvânt de slujba militară. Pentru asta doar li se dădeau moşii nouă în stăpânire şi pentru asta li se confirmau cele moştenite dela părinţi şi moşi. Proprietatea pământului erà strâns legată de slujba militară; una erà condiţia celeilalte. Boierul care aveà pământ, fie moştenit, fie cumpărat, fie dăruit de domn, dacă nu mergeà la oaste, când îl chemà domnul, săvârşià o trădare, sau cum se ziceà atunci, o *hiclenie*, adecă o lipsă de credinţă faţă de domn şi ţară (46).

Mânăstirile şi episcopiile erau câte odată scutite de a da din satele lor oameni la oaste. Dar în cazuri de mare primejdie, când toată ţara se puneà în mişcare, când se ridicà, cum zic documentele sec. XV, «marea oştire» (велика воиска), trimiteau şi ele oameni la războiu (47). Dealtmintrelea, se cunosc şi la noi cazuri, întocmai ca în Apus, când în fruntea ostaşilor sau cetăţilor stăteà un preot sau un călugăr (48). Erà şi greu să fie altfel, când oamenii mergeau totdeauna cu crucea în frunte, fie că se duceau împotriva păgânilor: Tătari, Litvani sau Turci, fie că se duceau împotriva creştinilor de altă lege, a latinilor.

*c)* Cetele ***pârcalabilor*** și ***staroștilor,*** compuse din sătenii așezați pe teritoriile cetăților și din păzitorii, sau cum se zicea atunci, din ***străjile*** lor. In clasa aceasta intrau și oamenii târgurilor de sub cetăți și ai suburbiilor sau ***posadelor,*** puși în timpurile cele mai vechi, în a doua jumătate a sec. XIV și în întâia jumătate a sec. XV, sub comanda unui ***posadnic,*** care în cursul domniei lui Ștefan cel Mare e înlocuit peste tot cu ***pârcalabul*** cetății ([49]).

La cetele pârcalabilor și staroștilor se alipiau, după toate probabilitățile, *cnejii* sau *judecii* satelor domnești, cari sau mergeau în persoană la războiu, sau trimiteau unul, doi, cel mult trei ostași călări, înarmați cu suliți și cu arcuri, cum am arătat într'un memoriu din anul trecut, comparând situația cnejilor și judecilor din Moldova cu a celor din Galiția, a căror condiție e mai bine cunoscută. Pe vremea lui Ștefan cel Mare ei se împuținaseră, fiindcă parte dintr'înșii fuseseră boieriți de domnii anteriori, parte trebuiră să cedeze locul boierilor, cărora Iliiaș și Ștefan, fiii lui Alexandru cel Bun ([50]), și Ștefan cel Mare însuși le dăruiseră sate administrate mai nainte de cneji sau judeci. Satele domnești, pe cari am puteà să le numim sate libere, erau așà de puține în timpul lui Ștefan, în cât acesta erà nevoit mai totdeauna să cumpere sate dela boieri sau dela răzăși, când voià să facă donațiuni mânăstirilor înființate de dânsul și de strămoșii săi, sau când voià să lărgească teritoriile târgurilor ([51]).

*d)* Cetele ***târgurilor*** sau ***orașelor fără cetăți,*** formate atât din locuitorii lor — târgoveții de toate breslele — cât și din ai ocoalelor ce se țineau de ele ([52]). Se știe că aceste ocoale erau în sec. XV foarte întinse. Ștefan cel Mare s'a ocupat și de întocmirea lor; dela dânsul ni s'au păstrat primele știri mai amănunțite asupra lor.

*e)* In al cincilea rând trebue să punem cetele de ***mercenari străini.*** Am arătat, în memoriul citat, că în sec. XIV și XV acestea se ivesc foarte rar. Domnii dispuneau de prea puțini bani în numerar, ca să poată întreține corpuri întregi de mercenari. Altfel ar fi făcut-o, căci erà în spiritul timpului de atunci. Chiar în sec. XVI, rareori întâlnim mercenari la domnii pământeni. Ei

se numeau *lefecii* sau *lefegii*, dela *leafă* «soldă, merces», cuvânt de origine turcească, trecut la popoarele slave din peninsula balcanică, la noi, la Unguri, la Maloroși și la Poloni ([53]). «A strânge oaste cu leafă», «a chiemà în leafă» înseamnă la Ureche a angajà mercenari ([54]). Acelaș cuvânt îl întrebuințau și Muntenii, la cari lefegiii se ivesc cevà mai de timpuriu decât la Moldoveni. In Invățăturile lui Neagoe Basaraba se vorbește într'un loc de «leafa slugilor» domnești, iar într'alt loc se arată în ce chip domnul trebue să-și aleagă, din cei ce se oferă să-l slujească, pe *lefegiii*, pe spătarii, pe credinciarii și pe vătafii săi ([55]). Cu vre-o jumătate de secol mai târziu Moxa vorbește de «leafa voinicilorŭ» și de «leafa curției», adecă de solda ostașilor de rând și a curtenilor, nu are însă cuvântul «lefegiu», împrumutat tot dela Turci ([56]).

Asupra înțelesului primitiv de «mercenar străin» pasagele din Ureche nu lasă nici o îndoială. Astfel despre Radu-Vodă, domnul muntenesc, el zice că «au întrat în Țara-Românească cu 15.000 de Turci, fără alți leficii (**лѣфичїй**) ce-i adunase», iar despre Tomșa că a cerut lui Despot-Vodă «să-i dea leficiii (**лѣфичїи**) sei Nemți, să iasă înpotriva Tătarilor».

Prin *„joimiri“* nu se înțelegeà în Moldova, cum s'a crezut, orice fel de mercenari străini, ci soldații poloni, cari în limba lor se chemau żołnierze (żołnierz, Söldner), iar în limba malorosiană, printr'o transformare proprie acestei limbi, жовнїри, din care s'a născut moldovenescul «joimir» ([57]). Pentru lefegii se întrebuințà pe la începutul sec. XVI și cuvântul *joldunari* (**жолдѹнари**), cunoscut dintr'o scrisoare a lui Petru Rareș către Brașoveni, dela 14 Ianuarie 1530, și format direct, după germ. Söldner, din **жолдъ** leafă, germ. *Sold*, polonezul *żołd* ([58]).

In caz de războiu — și starea de războiu erà pe atunci aproape permanentă — cetele boierilor dela țară, ale cnejilor și judecilor, ale mânăstirilor, episcopiilor și târgurilor se alipeau pe lângă cetele pârcalabilor din ținuturile respective, un obiceiu ce se constată și în Țara-Românească, unde *„județele“* își aveau în sec. XVI corpurile lor separate. Aceasta rezultă cu deplină evidență dintr'un

pasagiu al Invățăturilor lui Neagoe Basaraba, rău înțeles de traducătorul din sec. XVII. Când se va apropià ceasul războiului, zice într'un loc Neagoe cătră fiul său Teodosie, să nu stai la luptă în mijlocul curții tale, căci asupra ei se vor năpusti vrăjmașii cu toată puterea loviturilor, a puștilor și a săgeților, ci încunjurându-te de cei mai buni șaizeci de voinici înarmați «să cauți în oastea ta unde sunt cei mai iubiți ai tăi, *și județele*, și ostașii cari au avut milă și cinste dela tine și cari te iubesc mai mult» ([59]). Cu aceștia îl sfătuește el să steà la o parte și să observe mersul luptei. Dacă acesta îi va fi favorabil, să-și ia locul în linia sa de bătaie, dacă nu, scăparea prin fugă îi va fi mai ușoară.

Cărturarul din sec. XVII, traducând o parte din pasagiul de mai sus prin cuvintele «unde vor fi niscare prieteni ai tăi buni și credincioși și miluiți de tine, acolo să mergi» ([60]), a lăsat afară tocmai ceeace erà mai interesant într'însul, pe **сѫдства** = județele. Sub **сѫдства**, plur. dela **сѫдство** (**сѫдьство**), sârb. **соүдство** județ, nu putem înțelege decât «contingentele județelor», sau cum s'ar zice în Moldova, ale *ținuturilor*, slav. **дєржавы**, **волости**, sing. **дєржава**, **волость**.

Se înțelege dela sine că cetele boierilor dela curte, ale pârcalabilor și ale staroștilor erau sub conducerea proprie a acestor dignitari, supusă conducerii supreme a domnului sau a unui boier, care posedà încrederea lui și care în sec. XV puteà să fie oricine dintre boierii cei mari. De obiceiu erà vornicul sau un fost vornic, încercat în războaie. Funcțiunea de hatman, împrumutată dela Poloni *(hetman*, din germ. *Hauptmann)*, cu atribuțiunea de comandant general al trupelor, se ivește abià la sfârșitul secolului următor.

Așà erau cetele. Unitatea imediat superioară lor erà *pâlcul*. Cuvântul e de origine slavă și erà întrebuințat de Moldoveni în două sensuri: *a)* linie de bătaie, *b)* corp de armată. In textele slave vechi **плъкъ** corespunde grecescului παράταξις, παρεμβολή «acies, acies instructa», στρατόπεδον «castra», σύστημα «cuneus» (ca termin militar) și στόλος, στολή «expeditio militaris», ca полкъ în rusescul слово о полку игоревѣ din sec. XII. El aveà prin urmare acelaș înțeles ca vechiul nordic *fylki*, *fylking* «acies instructa», identic cu

vechiul german *folc*, care nu însemnà, ca astăzi, poporul întreg, ci o parte armată din el ([61]).

Ca «linie de bătae» e întrebuințat cuvântul *pâlc* în pasagiul citat din învățăturile lui Neagoe Basaraba, unde acesta sfătuește pe fiul său, ca după începerea luptei să steà «mai la o parte de pâlcul său, în al doilea sau al treilea pâlc» ([62]).

Cu înțelesul al doilea îl găsim la analiștii și cronicarii secolilor XVI și XVII, atât la cei ce au scris în slavonește, cât și la Ureche. Iată cum povestește acesta expediția dela 1528 a lui Petru Rareș împotriva Săcuilor: «In anul 7036.... Petru-Vodă au ridicat *oaste* mare asupra Săcuilor la țara Ungurească, și și-au împărțit oastea în *două pâlcuri* și pre două potici; și dacă au întrat la Săcui..., pre toți i-au supus» ([63]). Iar la domnia lui Despot, vorbind de eșirea lui Tomșa înaintea lui Vișniovețchi la Vercicani, zice: «tocmindu-și oastea sa în *două pâlcuri*, ca să înșele pre Căzaci, au pus un pâlc de o parte de pod, alt pâlc de altă parte de pod, dându-le învățătură... să-i lovească fără veste de două părți» ([64]). Pasagiul referitor la anul 1528 e luat din cronica lui Macarie, contimporanul lui Petru Rareș, care întrebuințează acelaș cuvânt: «**раздѣлн воа своа на два плъкы**, își împărțì ostașii săi în două pâlcuri» ([65]). Intr'un al treilea pasagiu, despre lupta lui Ioan Armeanul cu Petru Șchiopul, Ureche spune că oastea celui dintâi, unită cu a Cazacului Sfirschi (Звѣрскн), «împărțindu-se *în trei pâlcuri*» au lovit pe oamenii lui Petru, când ei dormiau fără grije, și impresurându-i fără veste i-au biruit ([66]). Intr'un al patrulea pasagiu însă, despre lupta aceluiaș Ioan Armeanul cu Turcii la Cahul, pâlcul are înțelesul mai nou al rusescului полкъ, însemnând o unitate de 1.000 de oameni ([67]), ceeace corespunde unei vechi împărțiri militare și administrative la Ruși, în fruntea căreia se aflà un șef numit *miiaș*, rus. тысяцкій sau тысяцкой. E o instituție ce poate să fi existat și la alți Slavi, a putut chiar să fie comună tuturor Slavilor înainte de diferențiarea lor în popoarele de azi, pe care însă Românii n'au cunoscut-o în timpurile vechi ([68]).

Cuvântul *polc,* întrebuințat de cronicarul Ureche o singură dată ([69]), este un cuvânt rusesc modern și trebue deosebit de *pâlc,* care în limba noastră e tot așà de vechiu, ca și *ceată* sau *voinic,* și nu ne-a venit dela Ruși, ci dela Slavii din Dacia și din peninsula balcanică ([70]), cu mult înainte de vremea când полкъ începuse a însemnà la Ruși «regiment» și полковникъ «colonel». Полкъ a avut însă la Ruși, și înainte și după unificarea lor în marele principat al Moscvei, și înțelesul românescului *pâlc* ([71]).

Așà dar, voinicii formau cetele, cetele se grupau în pâlcuri, iar pâlcurile, fie ele în marș, fie în linie de bătaie, constituiau *oastea,* singurul termin întrebuințat în vechime de Români pentru noțiunea generală de «armată» și moștenit de bună seamă dela Romani. Se știe că în latina medievală *hostis, hostem,* ca femenin colectiv la singular, însemnà «oaste, armată», de unde în ital. a rămas *oste,* în prov. și franc. *ost,* în span. *hueste,* în portug. *hoste,* în alban. *ušt* (din *ušt-ęrì, uštrì* oaste, Heerhaufe) ([72]).

Invățăturile lui Neagoe Basaraba au într'un singur loc pentru armată cuvântul глота «gloată», pe care contimporanul lui Matei Basaraba l-a tradus cu «oaste». Și cu drept cuvânt, căci numai sub oaste înțelegeà Românul armata întreagă: *călării* și *pedestrii, arcașii, sulițașii, sinețașii* sau *sinețarii* și *pușcașii* sau *pușcarii, toiul* și *străjile,* adecă cavaleria, infanteria și artileria, corpul principal și avantgardele. Acestea sunt trupele cărora în slavonește li se ziceà cu un cuvânt воиска sau воиско, în românește *oaste.* Terminologia lor își are originea în epoca romană, slavă, cumană și maghiaro-polonă ([73]).

Așà dar, când Neagoe zice «și așează-ți toate tunurile tale și îmbărbătează-ți gloata ta, pe fiecare cum îi vine rândul» ([74]), el întrebuințează pe «gloată» sau în sens impropriu pentru «oaste», strâmtând sfera acestei noțiuni, sau în sens general de «grămadă, mulțime» ([75]). Ințelesul militar propriu al lui gloată erà «pedestrime, oaste de țară», precum se vede din următorul pasagiu al cronicei lui Ureche, în care se istorisește plecarea lui Aron-Vodă din Suceava, după mazilirea lui: «Deci se mirà Aron-Vodă cum va face să nu prinză de veste *oastea* și țara de mazilie... Ce pre taină au învă-

țat pre *călărași* să nu scoață cuvânt afară..., iară pre boieri i-au învățat de au chemat *gloatele* și le-au mulțămit de slujba ce i-au făcut și le-au zis să margă cineși pe acasă... A doua zi, părându-i că să vrea fi dus *curtenii* și altă *gloată*, el au încălecat și au purces spre Iași... Iară *gloate* mulți, pe de toate părțile, mergeà» ([76]). Evident, sub «gloate» nu putem înțelege aici nici pe boieri, nici pe curteni, nici pe călărași, ci pe țăranii cari mergeau la luptă pe jos. Aceeași însemnare o constatăm cu vre-o două sute de ani mai nainte, în Țara-Românească, din două scrisori: una a lui Vlad Dracul dela c. 1431, alta a lui Dan Pretendentul dela 1460 ([77]). Este o însemnare proprie limbei române, dezvoltată din cea de «mulțime, grămadă», cu care cuvântul *glota* e cunoscut în limbile slave, pe lângă cea secundară și pejorativă de «sărăcime, prostime, pleavă». Celelalte limbi indoeuropene nu posed acest cuvânt. Etimologia lui e încă obscură ([78]). Noi l-am luat, deci, cu siguranță dela Slavi, în aceeași epocă, în care am luat «voinicul», «ceata» și «pâlcul».

Prezența acestor cuvinte de origine slavă în limba veche românească ne arată că organizația noastră militară în evul mediu s'a făcut, ca și a Ungurilor, dar în mai mare măsură decât a acestora ([79]), subt înrâurirea puternică a elementelor slave, conlocuitoare și vecine. Această organizație primitivă datează din timpul când împărțirile teritoriale în ținuturi sau județe încă nu erau fixate și când rangurile militare încă nu erau introduse. E lungul timp al formațiunii naționalității române, când peste elementele primordiale daco-romane s'au suprapus acele elemente slave care au deosebit-o în mod radical de celelalte naționalități romanice și i-au dat putința să dezvolte în urmă niște forme cu totul originale de vieață socială, juridică și politică.

Când acest proces de formațiune erà aproape gata și când urdiile de Pecenegi, Cumani și Tătari cutreerau șesurile dintre Nistru și Carpați, înaintând dealungul apelor în sus ca să dea de așezările bogate în turme ale Moldovenilor, voinicii din sate și din cătune se scoborau, unii pe jos, alții călări, alții pe plute, și se

adunau în cete, cu câte un *cnez* în frunte, la locul unde-i aștepță cnezul ales să-i ducă la războiu, *voevodul*. Ca și Heerzogul german în fruntea unui «Volk», așà și voevodul nostru, în fruntea unui pâlc, când erà singur, a unei oști, când aveà sub dânsul alți voevozi mai mici cu pâlcurile lor, se uità dacă toți voinicii au arcuri, suliți, prăștii și ghioage sau măciuci, îi așezà în locuri prăpăstioase sau mocirloase, apărate de stânci și de păduri, și când iscoadele îi aduceau veste de sosirea vrăjmașului, poruncеà buciumelor să sune de luptă. Toți se băteau la fel, voinicul ca și cnezul sau voevodul, cu aceleași arme fără foc din epoca daco-romană și slavă. Ce nu culcà de departe arcul și praștia, cu săgețile și pietrile, doborà corp la corp ghioaga, măciuca și sulița ([80]). Așà au curățit ei țara de păgâni și-au dat-o creștinilor s'o pască și s'o brăzdeze în liniște.

Progresul de diferențiare a trupelor după arme, ținuturi și clase sociale, și de concentrare a comandamentului în mâna unui singur om, începe a se face abià după întemeierea voevodatului neatârnat al Moldovei, pe la mijlocul sec. XIV. In cursul acestui secol și al celui următor organizația militară se desăvârșește cu un minunat sistem de apărare a granițelor prin cetăți, pentru care Moldovenii au luat pildă dela Unguri și dela Poloni, ai căror dascăli fuseseră Germanii, poporul cel mai militar din Europa în primele timpuri ale evului mediu.

Cam tot așà a fost și în Țara-Românească.

*Alteță Regală, Domnilor Colegi,*

Patru secole după ivirea lui Ștefan cel Mare, cu a cărui moarte se încheie epoca războinică și epoca de expansiune a Moldovei — aș puteà zice a neamului românesc, — norocul a făcut ca în fruntea ei și a Țerii-Românești, unite amândouă printr'un domn român într'o singură «Românie», să putem aduce o dinastie germană, care să ne întoarcă ochii spre acel popor mare și sănătos, dela care în evul mediu am împrumutat indirect unele rudimente ale organizației noastre militare și municipale, dela care putem învăță astăzi deadreptul și organizație militară și spirit militar, două lucruri

fără de cari azi, mai mult decât în trecut, popoarele cele mici, deopotrivă cu cele mari, sunt expuse decăderii treptate și peirii definitive.

Dacă Moldova, o țară mică și cu populație rară, strânsă de o parte între două regate catolice militante, ce se întreceau care de care s'o înghiță mai de grabă, a putut totuși să ție piept, de altă parte, atâția ani și cu atâta falǎ, unor dușmani așà de puternici ca Turcii; dacă Ștefan a putut să facă această minune de a zdrobì la Racova pe cuceritorii Constantinopolei și de a nu se da învins după înfrângerea cumplită dela Războeni; dacă după 1476 el a putut să-și apere, fără nici o flotă, încă opt ani integritatea țerii care se întindeâ până la mare; — aceasta nu se datorește numai energiei extraordinare ce se acumulase în acest ilustru vlăstar al Bogdăneștilor descălicători, ci și acelui spirit militar puternic de care erau pătrunși Moldovenii lui, acelei iubiri adânci a pământului strămoșesc, ce făceà din fiecare proprietar un ostaș, acelei *legături indisolubile între proprietatea de pământ, fie ea mare sau mică, și între slujba militară.* Această legătură a dispărut în urmă, și cu dispariția ei au început să se arăte simptomele decăderii, care și-a ajuns culmea sub Fanarioți.

Ea trebue să apară sub o altă formă și va apăreà, fiindcă vlaga poporului nostru încă n'a secat. Otrava străinismului, ce a început să-și producă efectele ei dezastroase, morale și materiale, încă din sec. XVII, a paralizat în sec. XVIII și XIX unele forțe ale națiunii, a lăsat însă pe cele mai multe neatinse. Astfel, legătura dintre proprietate și slujba militară, care a constituit în sec. XIV și XV principala putere de rezistență a țerilor noastre în lupta cu dușmanii din afară, va trebuì să se arăte de acì înainte prin devotamentul claselor superioare și stăpânitoare de pământ pentru armata țerii, prin stima pentru cariera militară, care în epoca fanariotă ajunsese de ocară și nici astăzi nu e prețuită după cuviință de clasele bogate ale țerii, — prin râvna și colegialitatea cu care aceste clase vor ștì să refacă educația militară a poporului, a cărui dragoste de pământ trebue să meargă mână în mână cu dra-

gostea pentru țară, pentru dinastie și pentru persoana suveranului, care este simbolul și garanția stabilității și a continuității, ce ne-a lipsit atât de mult în trecut.

Avem înaintea ochilor exemplul tragic al unui popor, cu care adeseori ne-am războit, dar mai mult am trăit în bună pace, și care, deși aveà calități de suflet distinse, cum le are și astăzi, a fost sfâșiat poate pentru totdeauna, fiindcă i-a lipsit spiritul militar, fiindcă i-a lipsit spiritul de disciplină și de abnegație, fiindcă patriotismul nobililor mari se înflăcără mai ales când aveà putința să-și satisfacă ambițiile personale și de familie, fiindcă patriotismul nobililor mici își găsià toată satisfacția în foloasele ce puteau să tragă din rivalitatea între cei mari, cari în cele din urmă și-au vândut țara străinilor, fiindcă massa poporului, deposedată și exploatată până la sânge, ținută în întunerec și crescută în fanatism confesional, nu s'a putut încălzì nici odată pentru apărarea unor forme de stat, în cari toate privilegiile erau ale stăpânitorilor, toate îndatoririle ale stăpâniților. Dacă astăzi «Coroana Polonă» nu mai există și dacă «Coroana Ungariei» trăește și râvnește să se îmbrace din nou în strălucirea de odinioară, cauza e că din nobilimea poporului maghiar n'a dispărut nici odată cu totul acel spirit militar care a făcut din acest popor, alăturea cu noi, un stâlp al creștinătății și i-a dat puterea să se jertfească pentru mântuirea «coroanei» și a patriei.

Au avut și voevozii noștri, în vremurile bune ale Moldovei și Țerii-Românești, coroane ce-și împrumutau strălucirea lor trecătoare dela coroana regală a Ungariei sau a Poloniei suverane. Acum avem una singură, regală și majestoasă. Izvorul strălucirii ei a fost vrednicia celui ce și-a împodobit tronul cu dânsa și suveranitatea poporului, peste care fusese chemat să domnească. Ea este sfântă pentru noi, în slujba ei să închinăm ambițiunile noastre, dacă vrem să le închinăm țerii.

---

## NOTE ȘI EXCURSE.

Memoriul precedent asupra organizării armatei moldovene în sec. XV a fost cetit în ședința dela 3 Aprilie 1908 a Academiei Române, sub presidenția Alteții Sale Regale Principelui Ferdinand. El conține o sumă de vederi nouă asupra acestei chestiuni foarte importante pentru istoria instituțiunilor noastre vechi. Spre a justificà cum se cuvine aceste vederi, pe cari într'o lectură de o oară n'am putut decât să le enunț, m'am crezut dator să adaog la textul cetit în ședință notele și excursele ce urmează. Ele se rapoartă atât la izvoarele din care am scos concluziile mele, cât și la părerile ce s'au exprimat până acum de către istoricii noștri, și din cari unele au pătruns în istoriografia noastră actuală, asupra vechei organizări militare a Românilor din Principate. O parte din izvoarele pe care mă întemeiez au fost necunoscute predecesorilor mei, d. p. documentele interne din timpul lui Ștefan cel Mare; altele n'au fost utilizate de dânșii în mod complet, d. p. Invățăturile lui Neagoe Basaraba, cari deși se rapoartă la Țara-Românească, ne dau totuși unele indicii prețioase pentru cunoașterea împrejurărilor din Moldova. Redacțiunea lor originală a eșit la iveală abià la 1904, când fragmentele ce s'au păstrat dintr'însele, într'un manuscris din biblioteca națională dela Sofia, au fost editate de profesorul universitar din St.-Petersburg P. A. Lavrov.

Afară de aceasta, predecesorii mei n'au cunoscut în destul organizarea militară a statelor din jurul nostru, în special a Ungariei și a Poloniei. Aceste țeri oferă analogii ce multora vor păreà surprinzătoare la primul moment. Ele n'au însă nimic surprinzător pentru istoricul care știe că instituțiile sociale, politice și militare ale popoarelor din evul mediu prezentă, cași instituțiile respective de astăzi, multe note comune nu numai la popoarele cari au trăit în imediată vecinătate, ci chiar la popoare foarte îndepărtate unele de altele. Influențele dela popor la popor se exercitau atunci cu mult mai încet decât astăzi, erau însă tot atât de inevitabile cași astăzi. Popoarele înapoiate în cultură au învățat totdeauna dela cele mai înaintate, și aceasta erà situația noastră față de Unguri și Poloni, cari pe vremea când se înjghebau voevodatele române dincoace de Carpați erau ajunși aproape de apogeul puterii lor politice și culturale în evul mediu. Dela Bulgari am

luat prea puţin privitor la organizarea militară, de oarece ei se aflau în pragul decăderii totale tocmai în momentul când ne ridicam noi. Influenţa bulgărească asupra noastră e de altă natură şi puterea ei cade în epoca dinainte de întemeierea Principatelor.

Citaţiunile, notele şi excursele ce urmează n'au scopul de a istovì cu totul acest subiect. Ar fi şi imposibil, fiindcă o mare parte din izvoarele interne al istoriei noastre sunt încă nepublicate, sau necatalogate şi nesortate încă, în depozitele unde ele se păstrează. Voiu citá, în sprijinul părerilor mele, câte unul sau mai multe fapte, câte una sau mai multe spuse ale izvoarelor contimporane, sau ale celor din sec. XVI şi XVII cari se pot raportà la secolele precedente. Spre a puteà grupà aceste ştiri într'un tot sistematic, cum s'a făcut d. p. pentru instituţiile respective din Ungaria şi din Polonia, trebue să treacă încă multă vreme, trebue să se cheltuească încă multă muncă pentru adunarea şi publicarea documentelor interne din toate epocele istoriei noastre. Fără ele, evoluţiunea instituţiilor vechi nu se poate urmărì în toate fazele ei. Lipsa acestei lucrări pregătitoare explică şi acì, ca şi în celelalte părţi ale istoriei noastre, teoriile greşite de până acum.

Astfel primul istoric al nostru care s'a ocupat cu organizarea militară a Moldovei, principele *Dimitrie Cantemir*, neavând la îndemână izvoarele necesare pentru timpurile dinaintea lui, a trebuit să se mărginească a da numai o descriere a armatei moldovene din timpul său, când principii, cum foarte bine spune dânsul, neavând nevoe de ostaşi, găsiau că e mai prudent să adune banii în lăzi, decât să-i cheltuească cu întreţinerea armatelor. «Vix tamen aliquando nostris temporibus, nisi rebellionem meditentur, augere exercitum conantur principes, quod utilius arbitrentur in cistulas reponere thesauros, quam eos inutilibus sibi militibus devorandos dare». (*Descriptio Moldaviae*, ed. Societăţii Academice Române, Bucureşti 1872, p. 91; trad. română, Bucureşti 1875, p. 96).

Tabloul ce ni-l înfăţişează Cantemir despre armata Moldovei la sfârşitul sec. XVII şi la începutul sec. XVIII se deosebeşte însă cu totul de ceeace erà în sec. XV, când puterea armată a acestei ţeri ajunsese, sub Ştefan cel Mare, la apogeul ei. Conştiinţa acestui fapt nu i-a lipsit învăţatului domn. El constată cu multă dreptate că dela Ştefan încoace puterea armată a ţerii sale a dat mereu îndărăt. «At vero eae Moldavorum vires, uti sub Stephano Magno ad summum fastigium pervenerant, ita et ex eo tempore sensim decrescere coeperunt» (*l. c.*, p. 88 şi 92). Armata Moldovei se redusese la şase până la opt mii de oameni cari, pe lângă slujba de gardă personală a domnului şi a hatmanului, făceau numai slujbe de păzitori ai graniţelor şi vadurilor, de curieri pentru Turcia şi Polonia şi de poliţie internă. Miliţienii, cari pe vremurile bune treceau dela sapă la arme şi dela arme la sapă

(cf. *ibid.*, p. 90 şi 95), se aleseseră la urmă numai cu sapa. Boierii încetaseră de a fi o clasă militară. In tot cap. VII «de exercitu Moldaviae» Cantemir nu pomeneşte un cuvânt de această veche însuşire a lor. Cele şase până la opt mii de ostaşi erau parte lefegii «stipendiarii», parte ostaşi de scuteală «milites *de scutala*», cari slujiau în schimbul unor scutiri de dări «pro tributi immunitate», se recrutau din ţinuturi şi din târguri şi se numiau călăraşi, dărăbani, ş. a. m. d. Aluziuni la timpurile anterioare se găsesc prea puţine în acest capitol, d. p. la atribuţiunile vornicilor de odinioară sau la numărul cel mare al oştilor, pe care Cantemir, într'un mod cu totul exagerat, îl ridică la şaptezeci până la o sută de mii. Nici odată Moldova n'a pus pe picior de războiu o oaste aşà de numeroasă.

După Dimitrie Cantemir, al doilea istoric al nostru care s'a ocupat cu organizarea armatei moldovene a fost *Neculae Bălcescu*, în studiul întitulat «Puterea armată şi arta militară la Moldoveni în timpurile măririi lor» şi publicat în *Magazinul istoric pentru Dacia*, pe care îl redactà împreună cu A. Tr. Laurian (Bucureşti 1846, vol. II, p. 36—64). La 1844, el publicase în *Foaea ştiinţifică şi literară* din Iaşi, No. 19 şi urm., un alt studiu despre «Puterea armată şi arta militară dela întemeierea principatului Valahiei până acum», în care se folosise şi de Invăţăturile lui Neagoe Basaraba, editate întâiaş dată la 1843. El pare a le fi cunoscut chiar în manuscris, fiindcă le citează ca «ms. în 4°». Necunoscând însă documentele interne, Bălcescu şi-a luat aproape toate ştirile sale din Cantemir şi din cronicari şi a primit fără critică păreri cu totul greşite de-ale scriitorilor străini moderni. Astfel pentru dânsul Mircea «fu cel dintâiu care se înfăţişă în Europa cu o armată permanentă şi regulată»; «armata românească dela început s'a împărţit în cete de o mie de oameni sub un căpitan»; cetele se împărţiau în zece «centurii», cu câte un sutaş sau iuz-başa în frunte, iar centuriile în zece decurii, cu câte un cetaş. Ţara-Românească, care se împărţià în 18 judeţe, aveà deci 18 căpitănii de câte o mie de oameni, împărţite în câte două vătăfii, sub comanda unui vătaf, numit mai târziu ceauş, ş. a. m. d. (v. *Istoria Românilor sub Mihai-Vodă Viteazul*, ed. lui Alex. Odobescu, p. 618 şi urm. şi p. 635). Un întreg sistem, croit, pare se, de mintea organizatoare a unui singur domn. Păcat numai că documentele contimporane îl desmint în totul. Acelaş sistem îl admiteà Bălcescu şi pentru Moldova (v. *Mag. ist.*, II, p. 38 şi urm., sau ediţia citată a lui Odobescu). El găsià chiar că Iuga a întemeiat pe la 1400 cetele de călăraşi, că Alexandru cel Bun a completat organizarea armatei orânduind un «hatman, mai mare peste toate oştile ţerii», ş. a. m. d.

Mai multă metodă şi mai mult bun simţ a arătat în desvoltările sale asupra «organizării militare a ţerilor române» d-l *Alexandru Xenopol*, singurul între istoricii noştri contimporani care a dat atenţiunea cuvenită acestei părţi din

istoria noastră. In *Istoria Românilor din Dacia Traiană* d-sa i-a consacrat un capitol întreg, c. IV din vol. II, Iaşi 1889, p. 428—458. D-sa s'a ocupat aci *a)* de elementele sociale, *b)* de elementele ostăşeşti ale organizării militare din primele două veacuri ale istoriei principatelor, în special a Moldovei. D-l Xenopol s'a folosit de documentele interne publicate până la 1889, s'a întemeiat mai mult pe Ureche şi Miron Costin decât pe Cantemir, a completat ştirile acestora cu ale ambasadorilor italieni din sec. XV, cu ale misionarilor din sec. XVII şi cu ale istoricilor străini din sec. XVI şi XVII, şi a dat astfel pentru sec. XV o icoană mai apropiată de realitate, decât a lui Dimitrie Cantemir.

S'au strecurat însă şi în expunerea d-sale greşeli fundamentale ca acestea: că oştirea de ţară—în deosebire de lefegii—se compuneà numai din «*curteni, slujitori*, adecă călăraşi şi dărăbani, şi *gloată*» (p. 433); că «oştenii numiţi călăraşi erau recrutaţi» numai «dintre moşnenii ţerilor române» şi că numai trebuinţele militare ale acestora au dat naştere clasei moşnene sau răzăşeşti (p. 435); că «gloatele» erau «oştirea ce mergeà în dobândă», adecă ostaşii ce slujiau fără leafă, în nădejdea prăzii de războiu (p. 443); că sub «curteni» se înţeleg «nobilii» în general (p. 449); că dregătoria hatmanului s'a înfiinţat în Moldova «încă de sub Alexandru cel Bun» şi că ea e «împrumutată dela Cazaci» (p. 452); că Românii au cunoscut «încă din veacul al XVI-lea, poate chiar din al XV-lea», arma pe care o «descoperiră din nou Francezii, numind-o mitrailleuse» (ibid.); că «în timpul când armatele române erau în toată floarea lor», adecă în timpul lui Ştefan cel Mare, căpitanul comandà 1000 de oameni, hotnogul sau sutaşul 100, iar căuşelul, numit mai târziu chihaia, 10» (p. 454), ş. a. m. d.

Din excursele noastre se va vedeà că oastea ţerii nu se compuneà numai din curteni, slujitori şi gloată, ci şi din cetele boierilor, ale pârcalabilor şi staroştilor, ale târgurilor, ale episcopiilor şi mânăstirilor; că slujitorii şi curtenii erau termeni identici în sec. XV-lea şi că numai în sec. XVII, când curtenia decăzuse, au început a fi numiţi *slujitori* călăraşii, dărăbanii şi celelalte trupe, care făceau mai mult servicii de poliţie internă decât servicii militare (cf. la Dimitrie Cantemir, *Descriptio Moldaviae*, p. 90: călăraşii de Ţarigrad, călăraşii de Galaţi, întrebuinţaţi la acelaş lucru ca îmblătorii de Hotin sau îmblătorii de Soroca: cursores Constantinopolitani, cursores Galatienses, cursores Sorocences). Dărăbanii, cari pe vremea lui Cantemir formau opt căpitănii, sub un căpitan mai mare, căruia Cantemir îi zice «căpitan κατ' ἐξοχήν al dărăbanilor», nu existau în sec. XV. Ei au fost organizaţi mai târziu ca miliţie pedestră (cf. *Letop.*[2] I, p. 264), după modelul darabanţilor ungureşti, dela cari le vine şi numele: ung. *darabant* a dat în rom. *dărăban* şi *dărăbant*, la plur. *dărăbani* şi *dărăbanţi*, de unde sing. *dărăbanţ* (*Letop.*[2],

I, p. 352), apoi *dorobanț*. Cf. «dărăbanii ungurești, dărăbanii de țeară» în *Letop.*², I, p. 241, 305.

Că numai trebuințele militare ale țerilor române ar fi dat naștere clasei moșnene sau răzășești și că numai din această clasă s'ar fi recrutat călărașii, e o greșeală ce s'a putut introduce în expunerea d-lui Xenopol numai din cunoașterea insuficientă a documentelor interne. D-l R. Rosetti a arătat de mult adevărata origine a răzășilor din Moldova. Aceeași a fost și originea moșnenilor din Țara-Românească. Transformarea neamurilor boierești în răzăși sau moșneni s'a făcut din cauze economice și nici decum din pricina sarcinelor militare. Vor fi fost printre călărași și moșneni sau răzăși; ei se recrutau însă în majoritate din țărani, căci răzășii și moșnenii aveau încă în sec. XVII destul pământ, ca să nu fie nevoiți «a sluji în leafă» și în vreme de pace, cum slujiau călărașii și dărăbanii pe vremea lui Cantemir.

Gloatele nu pot fi identificate cu «oștirea ce mergeà în dobândă», ci, cum voiu arătà mai departe, cu pedestrimea. Ele nu mergeau totdeauna în dobândă, ci mai adese ori «în leafă», cum rezultă chiar din documentele sec. XV (v. nota **47**). «In dobândă» se mergeà mai mult de bună voie (*Letop.*², I, p. 270), cu perspectiva de a păstrà pentru sine prada. Sub «curteni» nu s'a înțeles nici odată «nobili» în general. Ei au fost totdeauna o anumită clasă militară. Nobil în general se ziceà *nemeș, nemiș,* adecă «de neam», ung. *nemes* (v. nota **44**). De aceea expresia «de neam bun» (**добра рода**) erà identică cu «nobil», ca în polon. *dobrégo rodzaju.*

Pentru dregătoria hatmanului, d-l I. Tanoviceanu a arătat că ea apare în documente abià pe la sfârșitul sec. XVI, unită cu aceea a pârcalabului sau portarului de Suceava, care apoi dispare. D-sa a constatat-o întâiaș dată la 1588; v. articolul «Probe noui despre falșitatea izvodului lui Clănău, *Arhiva societății științifice și literare din Iași,* III (1892), p. 482—483. Că ea n'a existat pe timpul lui Alexandru cel Bun, precum n'a existat nici pe timpul lui Ștefan cel Mare, puteà să știe oricine care a cetit cu atenție documentele acestor domni. Un istoric trebuià s'o știe și fără de asta, de oarece nici la Poloni hatmanul nu se ivește înainte de sfârșitul sec. XV-lea (v. L. Kosicki, *O początkach władzy hetmanów*, Cracovia 1818, și mai ales J. Bartoszewicz, *Hetmaństwo*, St.-Petersburg 1859, sau Opere complete [Dzieła] tom. IX, Cracovia 1881, p. 336—386) și hatmanul nostru vine de bună seamă din polon. *hetman*, germ. Hauptmann, nu din *atamanul* căzăcesc. Dacă Ureche vorbește de «hatmanii» Șendrea sub Ștefan cel Mare, Arbure sub Ștefăniță, Barnovschi sub Petru Rareș și Tomșa sub Despot Eraclidul, el e consecvent cu cele spuse la domnia lui Alexandru cel Bun, căruia îi atribue înființarea tuturor boieriilor ce existau pe la sfârșitul sec. XVI, prin urmare și a hătmăniei. De aceea el numește pe foștii «pârcalabi și portari de Suceava» hatmani. Când domnul

erà cel dintâiu ostaş între boieri, când el erà adevăratul «voevod» al oastei, nu erà nevoie de un alt «ispravnic peste oşti» (Ureche, *Letop.*[2], I, p. 138). Când însă el devine un simplu funcţionar înalt al Sultanului, când virtutea militară trebue să cedeze locul meşteşugului în intrigi diplomatice, atunci se înţelege că domnul a simţit nevoea să aibă un hatman, care să facă ceeace el nu mai ştià, să comande oştile.

Se va vedeà din notele următoare că sistemul decimal în organizarea armatei, pe care d-l Xenopol îl admite după Cantemir, n'a existat la noi în sec. XV (nota **68**), iar din pasagiul lui Bielski, citat la nota **73**, se va vedeà că nu poate să fie vorba de mitrailleuse moldoveneşti în sec. XV sau XVI.

Cu toate aceste greşeli şi altele mai mărunte, expunerea d-lui Xenopol, bazată mai mult pe izvoare din sec. XVII şi XVIII, îşi păstrează valoarea ei relativă pentru aceste două secole. Ea nu se poate aplicà însă sec. XIV şi XV, la capătul cărora e aşezată în *Istoria Românilor din Dacia Traiană*. Din ea lipseşte cu desăvârşire modul de recrutare al trupelor după diferitele clase ale populaţiunii — care este chestiunea cea mai importantă, — lipseşte rolul cetăţilor în apărarea ţerii, lipsesc începuturile de organizare înainte de sec. XIV. Aceste lacune a căutat să le completeze expunerea mea.

Inainte de a da însă dovezile pe care ea se întemeiază, trebue să amintesc că, în ce priveşte epoca lui Ştefan cel Mare, organizarea militară a Moldovei a fost schiţată pe scurt, dar foarte bine, de d-l *N. Iorga*, în *Geschichte des rumänischen Volkes im Rahmen seiner Staatsbildungen*, Gotha 1905, I, p. 330—333.

**(1)** Printr'o scrisoare din 8 Aprilie a. c. d-l Z. Arbore ne-a promis o fotografie a acestui document. Până în momentul de faţă n'am primit nici una.

**(2)** Data analelor moldovene. Asupra celorlalte izvoare contimporane, v. N. Iorga, *Studii critice asupra Chiliei şi Cetăţii-Albe*, Bucureşti 1899, p. 156 şi urm.

**(3)** Cf. documentele din 13 şi 29 Maiu 1484 dela Acad. Rom., sign. 26/L şi 8/XL.

**(4)** In orig. **въ оурик и въ ѡхлбж, неподвижно николиже на вѣкы, исъ въсѣмъ доходом** (A. I. Jacimirskij, Дарственныя, жалованныя, льготныя и подтвердительныя грамоты молдавскихъ господарей XV в., Moscva 1907, p. 8, No. 5: extras din vol. IV al Lucrărilor comisiei slave a societăţii arheologice din Moscva). Aceeaşi lectură o găsesc şi în copia mea, luată după originalul din Muzeul Rumjancev, colecţia Lukaševič No. 6.

**(5)** Asupra câtorvă de mai puţină importanţă, vezi notele de la textul restabilit mai la vale **(9—18)**.

**(6)** Suret din sec. XVIII, publicat de părintele I. Antonovici în revista literară *Făt-Frumos* din Bărlad, an. I, p. 126—127: «Coste, brat lui Ion dascal».

**(7)** Acad. Rom., sign. 85/LIX (original): **пис(ал) косте, брат іѡн даскал.**

**(8)** Acad. Rom., sign. 8/XL: **косте.**

**(9)** In textul d-lui Arbore «pământurile pustii». In originale expresia obişnuită este **едно мѣсто ѡт поустыни** = un loc din pustie, un loc pustiu.

**(10)** La Arbore «şi să se folosească de tot venitul moşiei», o expresie neobişnuită în originale. Când e vorba de locuri nelocuite, se zice de obiceiu «**да ѡсадит соби село**: ca să-şi facă sat» (28 August 1466: Acad. Rom.); «**да ѡсадит бодѣ соби село и да ȣчинит соби пасикȣ**: ca să-şi facă Bodea sat şi să-şi facă şi prisacă (8 Dechemvrie 1466: Acad. Rom.); însă şi «[**ıако**] **да ѡсадѣт село и да ест имь оурик исъ оусим доходом**: ca să-şi facă sat şi să le fie lor uric (sc. satul) cu tot venitul» (8 Dechemvrie 1466: orig. la familia Rosetti-Teţcanu din Teţcani). Exemplele acestea s'ar puteà înmulţi şi cu alte citate, atât din timpul lui Ştefan, cât şi dinainte sau după dânsul.

**(11)** La Arbore «moşie». Orig. poate să aibă **села** sau **ѿчины.**

**(12)** Vezi mai sus despre *ohabă* şi nota **4**.

**(13)** La Arbore «şi de nimeni neclintită să rămâe».

**(14)** N'am întregit şi celelalte nume boiereşti din documentele an. 1484, deoarece unele pot să lipsească în original. Listele martorilor nu sunt totdeauna stereotipe. Comisul e citat însă totdeauna, ca cel din urmă dintre boieri.

**(15)** La Arb. «pământul nostru».

**(16)** La Arb. «pază în contra».

**(17)** La Arb. «credinţă». In originale e totdeauna **на болшоую крѣпость.**

**(18)** La Arb. «pan».

**(19)** Grigorie Ureche, ed. lui Ém. Picot, p. 28—29.

**(20)** Aceştia sunt curtenii de mai târziu; vezi pasagiul citat la nota **43** din Invăţăturile lui Neagoe Basaraba, şi mai pe larg nota **44**.

**(21)** B. P. Hasdeu, *Foiţa de istorie şi literatură*, Iaşi 1860, No. II, p. 41, şi *Istoria critică a Românilor*, vol. I, Bucureşti 1875, p. 89: «tjem bo my vidjevše pravoju i vjernoju službu ego do nas', a naipače i (Hsd. jĭ) chr'blii pod'vizi is Tatary u (Hsd. ou) sela zovomoe V'ldiči na D'njestr'». Hasdeu a

tradus Vlădeştii; e mai probabil însă **влъднч[ен]їн** sau **влъднч[ен]н**. Satul nu mai există astăzi.

**(22)** Documentul dela 1374, pe care îl cred autentic, a fost publicat întâi de răposatul B. P. Hasdeu (v. nota **21**), care a publicat şi diploma bărlădeană dela 1134, evident falsă. Dacă se va dovedi cumvà că şi documentul dela 1374 a fost găsit printre hârtiile tatălui său Alexandru, atunci poate să devină suspect. Acesta, după spusele contimporanilor, se pricepeà la plastografiarea de documente vechi moldoveneşti şi de pasapoarte austriace. Ştiu aceasta dela d-l P. P. Carp, care a auzit-o în tinereţe dela unchiul d-sale Neculae Carp. Cât pentru d-l Z. Arbore, d-sa are prea puţine cunoştinţe istorice, ca să poată plăsmui cu atâta dibăcie un document de felul celui publicat în «Voinţa Naţională».

**(23)** In orig. foarte probabil **ѡт четы пана гангѹра**. E aproape cu neputinţă ca originalul să aibă un alt cuvânt, pentru ceeace Ungurii numesc în limba lor *csata*, pe latineşte *comitatus*, iar Germanii *Gefolge*, *Gefolgschaft*. In sensul acesta e întrebuinţat şi astăzi cuvântul *ceată* de toţi Românii, de Macedo-Români în expresia *cete-cete* = în cete.

Dintre textele vechi, e interesantă în această privinţă cronica lui Moxa, care reprezentă o terminologie militară foarte veche şi în care găsim: «Asparŭ ce era voevodŭ pre toate ceatele» (B. P. Hasdeu, *Cuvinte din bătrâni*, I, p. 368), «să năemească ceate de voinici» (p. 370), «strânse Papie ceată, toţi cu arme» (p. 384), «atunce se spărè şi adună ceată şi se rădicară de uciseră pre Mihail» (p. 389), «şi erà atunce (Foca Levŭ) voevodŭ pre toate ceatele» (p. 391), «şi-ş puse voevodŭ pre toate ceatele pre Nichiforŭ Foca» (p. 392). In ce priveşte alte texte vechi, cf. pe lângă cele citate la notele **33** şi **52**, unde e vorba de cete de voinici, următoarele pasage din *Chrestomatia Română* a d-lui M. Gaster: ceatele sventţilor I, p. 106 (a. 1643), ceatele a puterilor cereşti I, p. 245 (a. 1680—1700), fiind slujitoriu în ceata ci zicŭ Frăncii numeris (cit. numerus), adică în ceata domnească I, p. 221—222 (a. 1675), amerinţă domnul voevodului unii ceate I, p. 288 (a. 1691).

La cronicari cuvântul e întrebuinţat cam rar. Iată două pasage, asupra cărora mi-a atras atenţia d-l Sextil Puşcariu: «se făcuse o ceată mare în ţara muntenească de boieri din Moldova» (Neculcea, *Letopiseţele Moldaviei şi Valahiei* de Mih. Cogălniceanu, II, p. 253); «cu mare ceată de boieri greci gata, au mers şi i-au isprăvit domnia Moldovei (Enache Cogălniceanu, *ibid.*, III, p. 231). Cf. Constantin Căpitanul, în *Magazinul istoric*, I, p. 158: «dând războiu amândouă cetele de boieri cu domnii ce-şi rădicase» (după moartea lui Neagoe Basaraba). Miron Costin întrebuinţează în letopiseţul său numai de vre-o două ori cuvântul ceată, vorbind despre Cazaci: «câmpii între Ni-

pru și între Nistru ei cu cetele lor stăpânesc» (*Letop.*², I, p. 316); «au mers oastea lui Stefan-Vodă (Gheorghe Ștefan) de le-au ținut calea și s'au topit multe cete cu totul» (*ibid.*, p. 343).

Exemple bine alese din poezia populară se găsesc la H. Tiktin, *Rumänisch-deutsches Wörterbuch*, I (Bukarest 1903), p. 330. La acestea se pot adăogà următoarele din colecția de poezii populare ale Românilor de Vasile Alexandri, editată din nou de Em. Gârleanu, București 1908: când vin cete de haiduci (p. 31); o ceată de oameni mulți, lifegii și arnăuți (p. 119); să mai strâng vr'o șapte cete (p. 182), ș. a.

Pentru scriitorii moderni, v. Vasile Alexandri, Poezii, II, p. 82:

De pe malu-i a plecat
Pe-un fugar ne'ncălecat,
A plecat în lungă cale
Cu *ceata* slugilor sale
Și cu cincizeci de voinici,
Adunați toți de pe-aici.

Fiindcă cetele ostășești își aveau steagurile lor deosebite, de aceea *steag* se întrebuințează, întocmai ca *banderium* la Unguri, și în înțeles de ceată. Exemplul cel mai vechiu îl găsesc într'o scrisoare a lui Alexandru-Aldea din Țara-Românească, 1432, prin care el anunță Brașovenilor că i-au venit în ajutor «patru steaguri de Moldoveni și n'a fugit nici unul din ei: сѫ доишли молдовци д҃ стегови и не текль ни едии ѡт них» (I. Bogdan, *Documente priv. la relațiile Ţerii-Românești cu Brașovul*, I, p. 42). Cf. la Miron Costin și Axentie Uricariul: «fiind și două steaguri de Unguri» (*Letop.*², I, p. 365), «aveà Nicolai-Vodă un steag atuncea, tot voinici Sârbi» (*ibid.*, II, p. 143).

*Steag* e slav. стѧгъ (din germ. vechiu *stanga*, actual *Stange*) și e împrumutat de noi probabil dela Ruși, la cari în vechime el aveà amândouă înțelesurile din limba română, adecă «semnul unei cete», rus. modern знамя, și «ceata, oamenii din ceată»; cf. «галичане поидоша подъ свои стѧги Galiceanii (Rușii din Galič) se duseră sub steagurile lor» și стѧговникъ stegar (*Dicț. Acad. Rus.*, IV, p. 243) cu «поставиша стѧги свои, поставиша стѧгы своѣ își așezară, își orânduiră steagurile sale; поставиша стѧга два предъ враты манастырьскыми așezară două steaguri înaintea porții mânăstirei» (*Cronica lui Nestor*, după cod. lui Lavrentie, ed. comisiunii arheografice, St.-Petersburg 1872, p. 212, 214; alte exemple se găsesc în index, p. 51, s. v. знамены). Vezi analele bistrițene sub an. 1472: «împărți Ștefan voevod oastei sale și *steaguri* (стѣгове) la Milcov și merseră apoi împreună cu Băsăraba asupra lui Radul voevod» (I. Bogdan, *Cronice inedite*, p. 39); psaltirea Scheiană, unde *steag* traduce pe grecescul σκῆπτρα, ca și în manuscrisele slave vechi: «întindzându întinseș arcul tău spre steagure» (ed. I. Bianu, f.

503), grec. ἐντείνων ἐνέτεινας τόξον σου ἐπὶ σκῆπτρα, ps. din Bologna **налѧцаѭ налѧчеши лѫкъ свои на скиптры** (ed. V. Jagić, p. 716) Ambacum **3,** 9; Moxa (*Cuvinte din bătrâni*, I, p. 373) «la moarte-ș deade *steagul* lui Mavrichie», unde în orig. grec. e σκῆπτρα, în trad. mediobulg. **скиптра** (ediția mea, p. 126).

Cam pe la sfârșitul sec. XVI se introduce în Moldova cuvântul *buluc*, care în a doua jumătate a sec. XVII și în sec. XVIII este așà de încetățenit, încât la cronicarii acestui timp înlocuește mai totdeauna pe vechiul ceată sau steag. Vezi d. p. la Miron Costin: «două bulucuri de Nemți cu doi polcovnici», «se deprinsese Leșii de stau bulucuri călări» (*Letop.*², I, p. 279); «nice la un loc încă strânsă oastea, ce carii cum puteau, buluc după buluc, mai tare (p. 350); la Neculae Costin: «(Turcii) alergau bulucuri, să vază tabăra lui Ungurul» (*ibid.*, p. 437); la Dimitrie Cantemir: «Iraclie oștile în trei bulucuri împărțind, o parte au trimis la Țarigrad, o parte au dat supt comanda frăține-său lui Theodor, iară o parte au ținut cu sine» (*Hronicul Româno-Moldovlahilor*, scris la 1717, ed. Acad. Rom., București 1901, p. 333). Acì buluc pare a fi luat în înțeles de pâlc = corp de armată. In *Istoria hieroglifică* însă, scrisă la 1704, *buluc* și *ceată* sunt evident sinonime: «fiete carile *cetelor și bulucurilor sale de războiu și de bătaie* să se gătească cu urgie poruncìră» (ed. Acad. Rom., București 1883, p. 186).

Din buluc s'a născut verbul *a se bulucì* = a se așezà în cete, în grupe mai mari, d. p. «(Ștefăniță) au dat veste și țării de sârg să se stringă, și dacă s'au bulucit, s'au suit în sus» (Ureche, *Letop.*², I, p. 186); «și înhierbântați ascuțind unul spre altul armele (Săcuii și Moldovenii) și se arătau vrăjmașilor sei, bulucindu-se cineși la ai sei» (Ureche, *ibid.*, p. 191); «bulucindu-se» (Dimitrie Cantemir, *Hronicul Româno-Moldovlahilor*, p. 405), ș. a.

Buluc este turc. *bölük'*, *bülek'* Abtheilung Soldaten la Miklosich (*Türkische Elemente*, I, p. 31), troupe, bande, escadron la A. C. Barbier de Meynard (*Dictionnaire turc-français*, I, p. 344, transcris ca la Cihac, *Éléments slaves etc.*, p. 551, *beuluk*), division, groupe partiel, troupe (*ibid.*, p. 346). Se pare că bulucul însemnà la Turci, ca și astăzi, o ceată de o sută de ostași, cum am zice noi o companie, căci *buljuk-baša* sau *bölük-baši* erà identic la cavalerie cu un *yuz-baša* sau cu un căpitan de infanterie (Barbier de Meynard, *l. c.*, p. 347), cum se vede că erà și în Moldova pe vremea lui Cantemir *bulug-bașa* (bulug-baszii civitatum = șefii cetelor din târguri, *Descr. Mold.*, p. 89). Cf. sârb. *buljuk* turba, turma, *buljug-baša*, *buljubaša* dux turmae, *centurio* (Karadžić, *Rječnik*, p. 48), bulg. *buljuk*, *biljuk* ceată чета, дружина (Gerov, Рѣчникъ на блъгарскый языкъ, Plovdiv, I, p. 41), d. p. buljuk ajduci = ceată de haiduci, *buljuk-baši*, *biljuk-baši*, d. p. Sigmeni съ biljuk-bašijat = Seimenii cu bulugbașa, ap. Djuvernua, Словарь болгарскаго языка, I, p. 171.

*Bulucul* corespunde prin urmare *cetei*, fără să aibă în românește înțele-

sul special de «ceată de călăreți», și poate fi tradus cu Fähnlein «steag», cum îl traduce H. Tiktin, nu însă cu Regiment (*Rumänisch-deutsches Wörterbuch*, I, p. 238—239). Pentru «ceată de călăreți» s'a introdus în Moldova, probabil tot pe la sfârșitul sec. XVI, cuvântul *roată*, polon. și rus. *rota* (din germ. *Rotte*), însă numai pentru trupe străine, d. p. «hatmanul leșesc au trimis trei roate cu Boboleţchi» (Ureche, *Letop.*[2], I, p. 231), «și le-au dat și Hotchievici hatmanul agiutor cu trei roate de Nemți» (Miron Costin, *ibid.*, p. 278). *Roată* ca termin militar n'a devenit popular în Moldova.

**(24)** Cf. N. Iorga, *Istoria lui Ștefan cel Mare*, București 1904, p. 176.

**(25)** Orig. documentului dela 4 Noemvrie 1493 se află la creditul rural din București, dosarul moșiei Cristești, foastă a principelui Grigore Sturdza.

**(26)** Dovada acestor afirmațiuni asupra carierii lui Gangur o va da colecția de documente ale lui Ștefan cel Mare, pe care o pregătesc din însărcinarea Ministerului de Instrucție Publică. Cu mai puțină preciziune ele reies și din documentele publicate până acum.

**(27)** Vezi harta institutului geografic militar dela Viena 1: 200.000, planșa Bendery.

**(28)** *Etymologisches Wörterbuch der slawischen Sprachen*, Wien 1886, p. 35; *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum*, s. v. чета. Cf. nota **75**.

**(29)** Cf. Szarvas et Simonyi, *Lexicon linguae hungaricae aevi antiquioris*, Budapestini MDCCCXC, I, col. 388, unde pentru însemnarea întâia se dau exemple ca următoarele: «nekyk myndennap chathayok kyn jar» (cetele lor ies în fiecare zi) într'o scrisoare din sec. XVI, sau «az Dunán felküldött csataim is meg érkezvin (actual érkezvén), nyelvet is hoztak» (cetele mele, trimese în susul Dunării, mi-au sosit și mi-au adus știre) la un scriitor posterior; pentru însemnarea a doua: «csatára ki megy (velitatur), csatára való (velitaris, praeliarus)». Cf. și adj. *csatás* avidus certaminis, subst. *csatázás* velitatio, vb. *csatáz, csatáz-ik* praelior, pugno, belligero.

**(30)** Miklosich, *Etym. Wört.*, p. 35, și *Lex. pal.*, p. 1114.

**(31)** Cf. rad. *ci* «a aduna» în limba sanscrită, ap. W. D. Whitney, *Die Wurzeln, Verbalformen und primären Stämme der Sanskrit-Sprache*, Leipzig 1885, p. 46.

**(32)** Miklosich, *Etym. Wört.*, p. 106, s. v. *junŭ*. Pentru învățăturile lui Neagoe Basaraba v. citatul dela nota **33** *c* și cel dela nota **59**, iar pentru poezia populară versurile :

Voi nuntași, *feciori* ostași,
Toți aleși din tăbărași

în balada lui Bogdan, la V. Alexandri, Poezii populare, ed. Gârleanu, p. **117**.

**(33)** *a)* Textele vechi cari dovedesc că cuvântul *voinic* însemnă în sec. XV şi XVI, prin urmare şi mai nainte, oştean, soldat, sunt foarte numeroase. Voiu cità câtevà. Astfel în codicele Voroneţean grec. στρατιώτης e tradus totdeauna cu *voinic*, acolo unde Noul Testament dela 1648 are *viteaz*, iar Biblia dela 1688 *slujitor* sau *oştean*. Faptele Apostolilor **21**, 32: deci acieşi luo voinici şi sutaşi şi curse spre ei (ed. Sbiera, p. 34), grec. ὅς ἐξαυτῆς παραλαβὼν στρατιώτας καὶ ἑκατοντάρχας κατέδραμεν ἐπ' αὐτούς, N. T. dela 1648 şi bibl. de la 1688: luând viteji şi sutaşi, luând slujitori şi sutaşi. **21**, 35: täînplă-se rădicatu a fi elu de voinici (ibid., p. 36), grec. συνέβη βαστάζεσθαι αὐτὸν ὑπὸ τῶν στρατιωτῶν, N. T. dela 1648 şi bibl. dela 1688: viteji, slujitori. **23**, 31: voinicii poränciteei loru luară Pavelu prespre noapte întru Antipatridă (ibid., p. 56), grec. οἱ μὲν οὖν στρατιῶται κατὰ τὸ διατεταγμένον αὐτοῖς ἀναλαβόντες τὸν Παῦλον ἤγαγον διὰ νυκτὸς εἰς τὴν Ἀντιπατρίδα, N. T. dela 1648 şi bibl. dela 1688: vitejii, cum erà poruncit lor, oştenii după rănduiala lor. **27**, 32: atunce voinicii täiară fuînrea luîntrişoareei şi lăsară ia se cadză (ibid., p. 92), grec. τότε ἀπέκοψαν οἱ στρατιῶται τὰ σχοινία τῆς σκάφης καὶ εἴασαν αὐτὴν ἐκπεσεῖν, N. T. dela 1648 şi bibl. dela 1688: vitejii täiară funile luntrei, oştenii täiară funile barcii, ş. a. m. d. Găsim de două ori şi verbul *a voinicì* = a se luptà, a se oşti, στρατεύεσθαι. Epistolia lui Iacob **4**, 1: de unde săntu oştile şi sfadele întru voi? Au nu-s de acicea, diîn dulceaţele voastre cele ce voinicescu întru mădularele voastre? (ibid., p. 128), grec. πόθεν πόλεμοι καὶ πόθεν μάχαι ἐν ὑμῖν; οὐκ ἐντεῦθεν, ἐκ τῶν ἡδονῶν ὑμῶν τῶν στρατευομένων ἐν τοῖς μέλεσιν ὑμῶν; N. T. dela 1648 şi bibl. dela 1688: carele să luptă, carele să oştescu. Epistolia lui Petru **1**, 2, v. 11: se feriţi-vă de peliţeştile pohtir(i), cele ce voinicescu spre suflete (ibid., p. 148), grec. ἀπέχεσθαι τῶν σαρκικῶν ἐπιθυμιῶν, αἵτινες στρατεύονται κατὰ τῆς ψυχῆς, N. T. dela 1648 şi bibl. de la 1688: carele vitejescu înpotriva sufletului, carele să oştescu asupra sufletului·

In textele slave vechi στρατιώτης e tradus cu **воинъ**, iar στρατεύεσθαι cu **воѥвати**; cf. d. p. Apostolul din sec. XII publicat de Kałužniacki, p. 52, 66, 77, 82: **тъже абьѥ поимъ воинꙑ и сътникꙑ 21**, 32; **ключи сѧ ѥмоу вьздвиженоу бꙑти ѡт воинъ 21**, 35; **тъгда воини, ѡтрѣзавше оужа прѣходьца, и оставиша и ѡтпасти 27**, 32; **не ѡт сюдоу ли, ѡт сластий вашихъ, воюющихъ въ оудѣхъ ваших**? Iacob **4**, 1; **останѣте сѧ ѡт плътьскꙑихъ похотий, ꙗже воюють на доуша** Petru **1**, 2, v. 11. Cf. Apostolul dela Šišatovac, ed. lui Fr. Miklosich, p. 39, 43—44, 190, 195.

In acelaş înţeles întrebuinţează cuvântul *voinic* hronograful lui Moxa din Ţara-Românească: «Iară înpăratul tremease voevod pre Velisarie cu oştile, şi se duse cu mulţime de voinici de se lovi cu Ghelamer la războiu.» (B. P. Hasdeu, *Cuvinte din bătrâni*, I, p. 371). «Ceea ce eşti mai biruitoare decât voinicii Ţarigradului cei de biruire.» (p. 376). «Atunce se tânplă oaste cu Turcii (sc. Perşii), deci tremease voinicii toţi şi boiarii să se ucigă

cu Turcii» (p. 379). In întâiul din aceste trei pasage îi corespunde lui *voinic* în originalul bulgăresc al lui Moxa cuvântul **воинъ**, pl. **вои** (I. Bogdan, *Traducerea bulgărească a lui Constantin Manasses*, textul, p. 117); în celelalte două compilaţia lui Moxa e cu totul liberă şi cu atât mai preţioasă pentru însemnarea cuvântului *voinic*, cu cât originalul nu are în aceste pasage nici o singură dată cuvântul **воинъ**, care corespunde actualului *vojnik*. Acest cuvânt nu se află în traducerea bulgărească a lui Manasses; se găsesc însă de câteva ori adjectivele **воиничнъ** războinic, pentru grec. στρατηγικώτατος, şi **воиничьскъ** ostăşesc, voinicesc, pentru τῶν στρατευομένων (*ibid.*, glossariul, p. 243). Cf. încă următoarele exemple din Moxa: mulţi voinici pierdù de în curte (p. 369), tăè şi leafa voinicilor (p. 383), boeriile nu le da voinicilor pentru slujbe, ce le vindeà pre aur (p. 382), adună voinici şi se ispiti să apuce domnia (p. 391), unŭ voinicŭ anume Miloşŭ Cobilicĭ, viteazŭ şi bărbat bunŭ (p. 402), corabii multe pline de voinici (p. 403).

Textele măhăcene dau acelaş înţeles pentru *voinic*. Astfel în «Călătoria Maicei Domnului la iad», aceasta zice într'un loc către arhanghelul Mihail: «te înalţă în al şaptele ceriu şi *cu toţi voinicii îngereşti*, de te roagă dereptu păcătoşi», în versiunea slavă: **ти сѧ подвигни воиньства з҃ н(е)б(е)съ и всѧ воиньства анг(е)л, да сѧ молимъ за грѣшныꙗ** (B. P. Hasdeu, *Cuvinte din bătrâni*, II, p. 352—353); iar în «Cugetări în oara morţii» se zice despre vieaţa de apoi: «slugile amu şi cu domnii împreună stau, *înpăraţii cu voinicii*, mişeii cu bogaţii, bătrânii cu tinerii» (*ibid.*, p. 449).

Din voinic Coressi a format, în Omiliarul dela 1580, colectivul *voinicame*= voinicime, armată, d. p. «voinicamea arhanghelilor» sau «această *oaste* a lui dumnezeu chiamă-se a cerului *voinicame*», cum formase într'un alt omiliar, de pe la 1570, din mişel *mişelame*=mişelime, sărăcime. Cf. B. P. Hasdeu, *Columna lui Traian*, III, p. 481—482.

Intr'un mineiu din sec. XVII, fost al mânăstirii Neamţului, acum al Academiei Române, în care la f. 228 şi urm. se dau mai multe rugăciuni în slavoneşte şi în româneşte, se află una la f. 237 «*prentru sănătate voinicilor*, **за здравїе воинωм**» (A. I. Jacimirskij, Изъ исторіи славянской письменности въ Молдавіи и Валахіи XV—XVII вв., St.-Petersburg 1906, p. CXVI).

Pentru sec. XVII în special sunt interesante citatele din Vieaţa Sfinţilor a mitropolitului Dosofteiu, pe care mi le comunică d-l Sextil Puşcariu din materialele adunate pentru dicţionarul Academiei Române: «aceştia erà *voinici* (**вѡничь**) *de oaste* 99,2; băgat în ceata *voinicilor de oaste* 170,1; ceata lui toată, o mie şi o sută şi patru de voinici, aşea feaceră şi ei» 9,1. Inţelesul primitiv al cuvântului voinic începuse să se piardă; deaceea i se adăogà acum complementul «de oaste». Alte exemple din sec. XVI—XVIII sunt indicate în glossariul *Chrestomatiei Române* de M. Gaster, Bucureşti

1891, II, p. 557; mai interesante sunt cele din vol. I, p. 21 (a. 1579), p. 6 (a. 1500—1580), p. 86 (a. 1633).

*b)* Cât pentru cronicari, cf. la Ureche, afară de pasagiul citat în text asupra lui Iuga-Vodă, «inimile *voinicilor*, în războiu trăind, se ascut» (*Letop.*[2], I, p. 158) și pasagiul din Axentie Uricariul, citat la nota **24**. In cea mai veche cronică muntenească, așà zisă «Istoria Țării-Românești de când au descălicat Românii», acelaș lucru: «Intr'aceea Ianoș (Ioan Zápolya)... s'au gătit de oaste cu 30.000 de Unguri, tot voinici aleși» (*Magazinul istoric*, IV, p. 269); «au venit și Pârvul, banul dela Craiova, cu mulți voinici aleși,... iar Pârvul banul au fugit înapoi la voinicii lui» (p. 270); «Bator Andreiaș, dacă văzù că-i periră voinicii și se sparse oastea,... plecă a fugì (p. 293—294).

*c)* Pentru învățăturile lui Neagoe Basaraba, cf. P. A. Lavrov, Слова наказательныя воеводы валашскаго Іоанна Нѣгоя къ сыну Θеодосію, St.-Petersburg 1904, p. 51 (No. CLII din Памятники древней письменности и искусства), cu «Invățăturile bunului și credinciosului domn al Țării-Românești Neagoe Basarab vv. către fiul său Teodosie vv., București 1843, p. 242: «**а аще л[и] ти сѧ прилꙋчит ѿт раты бѣжати, ты же съ тѣми ѯ҃ воины бранити сѧ хощеши**: deci, de ți se va întâmplà cumvà să fugi din războiu, tu iar cu acei 60 de voinici să fugi». «Să fugi» e o traducere greșită în loc de «să te lupți, să te aperi». Cevà mai nainte, p. 240, fraza «60 de *voinici bărbați* să fie tot lângă tine» traduce greșit cuvintele originalului, p. 50, «**сїи ѯ҃ мѫжїи съ боемь работѫ да не имаѫт**», adecă «acești 60 de bărbați să n'aibă de lucru cu lupta», ci să te păzească pe tine. Cf. traducerea grecească a Invățăturilor lui Neagoe din codex Athous No. 3755, biblioteca mânăstirei sf. Dionisie No. 221, f. 107: Τοὺς δὲ εἰρημένους ἑξήκοντα νεανίσκους, οὓς εἶπον, ἔχε ἀεὶ μετὰ σοῦ εἰς φυλακὴν σὴν καὶ μὴ ἔστωσαν μετὰ τῆς στρατιᾶς ὁμοῦ τῆς λοιπῆς ἐν τῷ πολέμῳ μιγνύμενοι, ἀλλ' ἔστωσαν κύκλῳ περὶ σὲ πάντοτε φυλάσσοντες σε. Originalul trad. grec. pare să fi avut **юнакы** = *feciori*, în loc de **воины** = *voinici* sau **мѫжи** = bărbați; deaceea și νεανίσκοι în grecește. Intr'un alt loc orig. **воинъ** e tradus cu *slujitor*: **достоанїе воинωм** (p. 25), moșii ale slujitorilor (p. 254). Vezi, în ce privește învățăturile lui Neagoe, și fragmentele publicate în *Buletinul Instrucțiunii Publice* pe anul 1865/1866, p. 76 și urm., unde textul e o reproducere mai corectă a manuscrisului original, acum dispărut. Pasagele la cari ne referim aici sunt identice în amândouă edițiunile.

Asupra învățăturilor lui Neagoe Basaraba, utilizate de Nicolae Bălcescu numai pentru istoria armatei muntenești, s'au publicat în timpul din urmă mai multe studii. O lucrare bunicică, care rezumează cercetările de până acum, dând bibliografia lor și aducând câtevà contribuții nouă asupra izvoarelor de care s'a servit compilatorul în alcătuirea sa, este teza de doctorat a d-lui Stojan Romansky *Mahnreden des walachischen Wojwoden Nĕgoe*

*Basarab an seinen Sohn Theodosios*, extras din Jahresbericht des Instituts für rumänische Sprache, vol. XIII, Leipzig 1908, p. 113—194. La 1905 d-l Romansky publicase un alt studiu în Comunicările seminarului slavic dela universitatea din Sofia (Извѣстия на семинара по славянска филология при университета въ София за 1904 и 1905 год.), tom. I, p. 69 şi urm., în care comparase ediţia românească dela 1843 cu cea slavă a d-lui P. A. Lavrov şi rectificase unele greşeli ale acesteia. Un rezumat şi o caracteristică foarte nimerită a Invăţăturilor lui Neagoe a dat d-l N. Iorga în *Istoria literaturei religioase a Românilor până la 1688*, vol. VII din *Studii şi documente cu privire la istoria Românilor*, Bucureşti 1904, p. L—LXII. Nu e de admis însă că întâia traducere în româneşte s'ar fi făcut la sfârşitul sec. XVI (p. LXI, cf. şi p. CVII) şi că cea din timpul lui Mateiu Basaraba este o a doua traducere.

Un studiu temeinic asupra acestor Invăţături şi o ediţie completă a traducerii greceşti din sec. XVII, descoperită de Sp. Lambros în mânăstirea sf. Dionisie dela muntele Athos, pregăteşte d-l D. Rousso, care într'o broşură din anul trecut (*Studii bizantino-române*, Bucureşti 1907) a arătat, între altele, că o mare parte din învăţături sunt luate din Κατάνυξις a lui Simeon Monahul (nu Metafrastul), editată la 1873 în Atena de ieromonahul Paisie, în tipogr. lui Nic. Rusopulos, 396 pp. în 8⁰. D-l Rousso este un escelent cunoscător al literaturei patristice şi va arăta toate izvoarele greceşti ale învăţăturilor. In privinţa autorului lor, D-sa crede (*l. c.*, p. 40—42) că ele n'au fost scrise nici de Neagoe, nici de vre-un contimporan al lui, ci de un călugăr oarecare, la începutul secolului al XVII-lea, şi anume în slavoneşte; traducerea grecească s'ar fi făcut tot în sec. XVII, deci cam odată cu cea românească. Câtevà rezultate nouă ale studiilor sale le va comunicà în «Convorbiri Literare», într'o recenzie asupra tezei D-lui Romansky. Până la editarea textului întreg, D-sa a binevoit să-mi comunice unele pasage, pe care le-am utilizat în notele acestui memoriu.

*d)* In ce priveşte poezia populară, e în deobşte cunoscut că *voinic* înseamnă într'însa deseori «ostaş, luptător, soldat», iar vb. *a voinici* «a fi ostaş, a sluji în oaste», de unde s'a născut apoi înţelesul «a haiduci». In Cihac, *Dictionnaire d'étymologie daco-romane*, II (Francfort 1879), p. 462, însemnarea aceasta lipseşte; este dată însă de M. Gaster, *Chrestomatia Română*, II, glossariu, p. 557, şi de Fr. Damé, *Nouveau dictionnaire roumain-français*, IV, p. 230. Citez aci câtevà exemple din colecţiunea d-lor Jarnik şi Bârseanu şi din noua ediţie a poeziilor populare ale Românilor de Vasile Alexandri; ele se pot înmulţi uşor din celelalte colecţiuni de poezii populare.

Tot corăbii ferecate
Ce pe mare stau plecate

Și-s cu tunuri încărcate,
Tunuri mari și tunuri mici,
La tot tunul cinci *voinici.*

Bate vântul peste paie,
Trec *voinicii* la bătaie,
La bătaea Turcului,
În țara Muscanului (= Muscalului).

(I. U. Jarnik și A. Bârseanu, *Doine și strigături din Ardeal*, București 1885, p. 321 și 299; cf. glossariul acestei colecțiuni, tipărit separat, p. 315–316).

Voinicei Levinți
Cu armele 'n dinți,
Feciori buni de mână,
Căliți, tari de vână,
Flăcăi groși în ceafă,
*Voinici făr' de leafă.*

Domnul Ștefan cel vestit,
Domnul cel nebiruit,
El pe cal încălecă
Și cu mulți *voinici* plecă
Dela scara curții lui
La biserică 'n Vaslui.

(V. Alexandri, *Poezii populare ale Românilor*, cu însemnări de pe edițiile anterioare și manuscripte, de Em. Gârleanu, București 1908, p. 41 și 109, Mihu Copilul și Movila lui Burcel).

Pentru *a voinici*, cf. p. 12, 57, 167 din ediția citată a poeziilor populare adunate de Alexandri. Se zice și *a viteji* cu acelaș înțeles (*ibid.*, p. 43 și 101). În epoca fanariotă *voinic* devine identic cu *haiduc*, *voinicie* cu *haiducie*:

Să 'nghiți trupuri de voinici
Cari au haiducit pe-aici.

(*Ibid.*, p. 184; cf. p. 154, 167).

**(34)** Miklosich, *Etym. Wört.*, p. 393, s. v. *voj.* Cf. Vuk Karadžić, *Srpski rječnik*, Viena 1852, p. 70; N. Markov, *Dictionnaire bulgare-français*, Plovdiv 1898, p. 85; N. Gerov, Рѣчникъ на блъгарскый языкъ, I (Plovdiv 1895), p. 146. Gerov definește pe *vojnik* «om deprins cu slujba militară, înscris și slujind în oaste, ostaș» și-l consideră sinonim cu bulg. воинъ, воикъ, воискарь și cu rus. воинъ, ратникъ, солдатъ. *Vojnici* «voinici» se numiau, după dânsul, în Bulgaria unele sate din cari Turcii recrutau în caz de războiu trupe auxiliare pentru armata lor; mai târziu acești ostași erau întrebuințați în serviciul personal al pașilor din Constantinopol. Adaug la cele cuprinse în Miklosich că cuvântul *vojnik* pare a fi existat și in limba

veche rusească; v. I. I. Sreznevskij, *Materialy dlja slovarja drevne-russkago jazyka*, I (St.-Petersburg 1893), col. 286.

**(35)** *Glossarium mediae et infimae latinitatis regni Hungariae*, Lipsiae-Budapestini MCMI, p. 703. «*Voinici curteani*» însă, tradus tot acolo cu «exercitus aulici», ung. «udvari hadak», e o greşală. Bartal a luat un citat al lui Ştefan Szilágyi din cronica lui Huru drept izvor unguresc. Vezi articolul acestui din urmă despre cronica lui Huru «Hur kronikája» în revista ungurească *Századok*, vol. XV (1881), p. 575.

**(36)** Ap. Katona, *Historia metropolitanae Colocensis ecclesiae*, I (Kalocsa 1800), p. 482.

**(37)** *Történelmi tár*, an. 1893, p. 7. Cf. A. Bartal, *Glossarium*, p. 703.

**(38)** *Ibid.* — Comitatul Walko erà o parte din actualul comitat Pozsega. A fost desfiinţat, după enciclopedia ungurească a lui Pallas, la 1541.

**(39)** Commentariorum ad historiam status iurisque publici Hungariae medii aevi libri XV, Posonii 1847, ap. Miklosich, *Die slavischen Elemente im Magyarischen*, p. 61. In citatul din Bartal urmează după «vojnikones», în parenteză, «milites»; nu ştiu dacă-i aparţine lui sau textului original, deoarece această carte, foarte importantă pentru istoria dreptului public unguresc, lipseşte din bibliotecile noastre. Cf. şi *Lex. pal.*, s. v. **воинникъ**.

**(40)** Vezi N. Bălcescu, *Puterea armată şi arta militară dela întemeierea principatului Valahiei până acum*, articol publicat întâi în Foaea literară din Iaşi la 1844 şi reprodus de Al. Odobescu, împreună cu articolul despre puterea armată a Moldovei din Magazinul istoric, sub titlul «Puterea armată şi arta militară la Români», în «Istoria Românilor sub Mihaiu-Vodă Viteazul, urmată de scrieri diverse», Bucureşti 1887, ed. 2, p. 611 şi urm. Pasagiul respectiv se află la p. 618.

**(41)** Cf. Gh. Ghibănescu, *Ispisoace şi zapise*, I, 2 (Iaşi 1907), p. 171—172, 182 şi 232: documente din arhiva Sf. Spiridon din Iaşi, dela anii 1625, 1626/1627 şi 1631. E vorba de o *curtenie* în satul Todereşti, ţinutul Cârligăturei, de care posesorul ei se lapădă, cedând-o altuia. In ce consistau privilegiile şi îndatoririle legate de curtenie în sec. XVII sau mai nainte, izvoarele cunoscute până acum nu ne-o spun cu preciziune; cf. N. Iorga, *Geschichte des rumänischen Volkes*, Gotha 1905, p. 331. E însă sigur că pe la începutul sec. XVII, când războaele naţionale încetaseră şi când curtenii nu se mai puteau îmbogăţi cu prăzile din războiu sau prin daruri domneşti, situaţia lor devenise foarte grea şi ei căutau să scape de legăturile vechi faţă de domnie. Aceasta reiese atât din documentele publicate de d-l Ghibănescu, cât şi din următorul pasagiu al cro-

nicei lui Miron Costin, care trebue pus în legătură cu ele. «Făcuse Barnovschi vodă (1626—1629, 1633) mare volnicie întâiu curții, să deie bir numai odată în an, și oarecine den *curteni* de nevoie are hi răsărit den ocinile sele la sat boieresc, la sat domnesc, pre toți i-au adus la ***breslele sele și la locurile sele***» (*Letop.*[2], I, p. 290). Curtenia nu mai erà dar un privilegiu și o cinste, ci o povară, de care oamenii căutau să scape. Ca oșteni, e adevărat, curtenii erau «slobozi de vecinătate», îi apăsau însă birurile, în sec. XVII cu mult mai numeroase și mai grele decât în sec. XV. Din Ureche și din Dimitrie Cantemir știm că în sec. XVII ispravnic peste curteni erà marele logofăt, care aveà probabil și oarecari venituri din această funcțiune. Cantemir zice despre dânsul «praeest quoque curtenis, id est aulicis sive istis nobilibus, quorum stirps nondum ad baronatus dignitatem pervenit» (*Descriptio Moldaviae*, p. 78), funcțiune specială ce urmà de bună samă din cea generală de «jus definiendorum limitum dirimendorumque litium, quae de agris et possessionibus eorumque servitutibus oriuntur» (*ibid.*, p. 77). Asupra curtenilor vezi și nota **44**.

**(42)** Lavrov, *l. c.*, p. 50, unde se zice: **великыѫ воиске твоѫ, идѣже ѥст тврьдость твоего двора, да не стоиши на вою быти** (marea ta oaste, unde este *tăria curții tale*, să nu stăruești ca să fie în luptă). Traducătorul român din sec. XVII, neînțelegând acest pasagiu, omite pe **дворь** și zice: «unde va fi temeiul și toiul oștilor tale» (ed. cit., p. 241; tot așà în Buletinul Instrucțiunii Publice). Sub «marea oaste» (**великаа воиска**) se înțelege aci «toiul armatei» sau «tabăra cea mare», cum zice acelaș traducător. Ea se află sub comanda personală a domnului și intrà în luptă după avantgarda întâia și a doua, numite pe atunci *străji*, **стражє** (*ibid.*, p. 48). Traducătorul grec din sec. XVII zice, în loc de «tăria curții tale», *pâlcul cel mare al taberii* sau *al oștii*, μεγάλη φάλαγξ τοῦ φοσσάτου; φοσσᾶτον înseamnă în greaca bizantină și στρατόπεδον și στρατός. Transcriu aci pasagiul întreg din cod. Athous, f. 107—107 v., interesant prin terminologia sa: «Ἔτι παραγγέλλω σοι, υἱέ μου, κατὰ τὴν ἡμέραν, καθ' ἣν μέλλεις πολεμῆσαι μετὰ τῶν ἐχθρῶν σου, ἵνα μὴ ὑπάρχῃς ὁμοῦ εἰς τὴν μεγάλην φάλαγγα τοῦ φοσσάτου, ἤγουν μετὰ τοῦ πλήθους, διότι πάντοτε εἰς τὸ συνηγμένον πλῆθος ἐπιτίθενται οἱ ἐχθροὶ καὶ ἐκεῖ κρούουσιν ἀεὶ καὶ τόξα καὶ βέλη καὶ παλέστρας (în cod. παλαίστρας) καὶ τουφέκια καὶ λουμπάρδας ἐκεῖσε ἐκπέμπουσιν» (după acestea urmează pasagiul citat la nota **59**). Cf. Lavrov, p. 50, și ed. românească dela 1843, p. 241.

**(43)** Lui «**малїи коуртаны**» din orig. Invățăturilor lui Neagoe Basaraba (Lavrov, p. 49) îi corespunde greșit în traducerea românească «slugile care vor fi mai mici și mai proaste» (ed. cit., p. 239). Cf. la Moxa «*curtea* se sculă cu

svatul înpreună de puseră pre Artemie înpărat» (*Cuv. din bătr.*, I, p. 379); «și făcea morți groaznice și în boiari și în *curteani* și în țărani (*ibid.*, p. 375).

**(44)** Astfel după războiul cu Radu cel Frumos analele spun că Ștefan făcù mare ospăț «mitropoliților și vitejilor săi: **митрополитомь и витѧзωмь своимь»** (*Cronice inedite*, p. 40), că după luptele de la Vaslui (Racova) și din codrul Cozminului el dete o masă «mitropoliților și vitejilor și tuturor boierilor săi: **митрополитомь и витѧзωмь своимь и вьсѧмь болѣромь своимь; витѧзомь и болѣромь своимь»** (*ibid.*, p. 41 și 47). Când analele vor să spue că în lupta dela Valea Albă au căzut o mulțime de oameni din toată oastea, ele ni-i înșiră în chipul următor, dându-ne astfel un tablou complet de trupele din cari se compuneà atunci oastea lui Ștefan cel Mare: «și au căzut acolo *vitejii* cei buni, și din *boierii cei mari* nu puțini, și bunii și tinerii *feciori*, și *oastea* cea bună și vitează, și bravii feciori *husari* s'au înecat atunci: **и падошѧ тꙋ добрїи витѧжи, и великїи болѣри не мали, и добрїи и младїи юнаци, и воискаа добра и храбра, и храбрїи юнаци хꙋсаре потопишѧ сѧ тогда»** (*ibid.*, p. 41). Avem dar întâiu pe *boieri*, al doilea pe *viteji* = curtenii, al treilea pe *feciori* = voinicii, adecă ostașii pedestri, al patrulea *oastea* = gloatele, adecă «oștenii de țară» ai lui Ureche (*Letop.*[2], I, p. 227), «oastea de țară» a lui Miron Costin (*ibid.*, p. 256, 330), al cincelea *husarii*.

Pasagiul acesta al analelor e mai prețios decât orice alt izvor, fiindcă el a fost scris supt impresia proaspătă a înfrângerii și într'o mânăstire foarte aproape de teatrul luptei. Citând pe husari la sfârșit, el pare a-i indicà ca un corp secundar de armată. Nefiind însă un corp auxiliar trimes de regele unguresc — se știe că Ștefan n'a avut nici un ajutor străin în această luptă — și nepomenindu-se nici înainte nici după aceea de husari moldovenești, e probabil că Ștefan își organizase, după modelul unguresc, o mică trupă de cavalerie ușoară, care perind la Valea Albă, domnii următori n'au simțit nevoea de a o reînființà.

Cu acești *husari* nu trebue confundați *hânsarii*, despre cari Dimitrie Cantemir spune că înainte de dânsul se numeau husari, că pe timpul lui erau împărțiți în hânsari de țara de jos și hânsari de țara de sus, că făceau oarecari servicii vornicilor respectivi, dar nu mai aveau nici un rost militar, de oarece deveniseră cu toții plugari. «Fuisse antea et *husarios* nomen ipsum in ordine illorum, quos *hinsarios* vocant, arguit. Sunt autem hodierni hinsari superioris et inferioris Moldaviae, ad regionis vornicum pertinentes, militiam tamen non sectantur, sed retento tantum antiquo nomine militari, fundis sedulam dant operam, unde proverbium apud Moldavos de illis: *della arme la sapa*, ab armis ad ligonem» (*Descriptio Moldaviae*, p. 90). **Хꙋсари, хꙋсаре** ai analelor (sing. **хꙋсарь, хꙋсаринь**) sunt însă identici

ca nume și ca funcțiune cu husarii unguroști (huszárok, sing. *huszár*), al căror nume înseamnă propriu «al douăzecilea» (ung. *húsz*=douăzeci) și provine din faptul că pentru recrutarea lor se luà tot «al douăzecilea» fecior dintr'un sat sau târg, care trebuià să intre în acest corp de cavalerie, după unii conform unui decret dela 1458 al lui Matei Corvin (cf. citatele lui Cihac, *Éléments slaves etc.*, p. 507—508), după alții conform unui decret al lui Sigismund din 1435, când s'a hotărît de dietă ca din comitate și din banderiile nobililor să se ridice tot al douăzecilea fecior pentru acest corp de armată (v. Dicționarul Academiei Unguresti «*A magyar nyelv szótára*», Pesta 1864, vol. II, col. 1756, și Szarvas et Simonyi, *l. c.*, I, col. 1523).

*Hânsarii* despre cari vorbește și Ureche sub an. 1587 (*Letop.*[2], I, p. 237; cf. *ibid.*, p. 472) spunând că Pârvul, pârcalabul de Soroca, s'a aruncat atunci «cu hânsarii și cu alții câți au vrut de bună voie» asupra Cazacilor cari prădaseră ținutul lui, nu erau un corp de armată, cum credeà Cantemir și cum au crezut alții după dânsul, identificându-i cu husarii, ci un fel de «haiduci slobozi», de «tâlhari» sau «corsari» (cf. Moxa, *Cuv. din bătr.*, I, p. 377: «se rădicară nește tâlhari cu Turcii [= Perșii] și cu Caraimanii de prăda Africhia și țara pre lângă mare»). Ei se constată pentru începutul sec. XV în Țara-Românească, de unde probabil au pornit ca să ajungă în Moldova. Când Vlad Dracul impută Brașovenilor, pe la 1431—1433, că ei adăpostesc la dânșii pe toți «hoții și tâlharii» din țeara sa, el îi numește pe acești din urmă pe slavonește *hânsari* (**иж где ест татъ и хѫсаръ, ѹ вас прибега**: I. Bogdan, *Documente privitoare la relațiile Țerii-Românești cu Brașovul și cu Țara-Ungurească*, I, p. 47—48), întrebuințând acest cuvânt în acelaș înțeles în care întrebuințează pe **гоусарь** Zakonnikul lui Ștefan Dușan și alte izvoare sârbești. Cf. d. p. la Daničić, *Rječnik*, I, p. 246: **да щоуть и гоусаре и тати; не зна тати и гѹсара**, ș. a. Cuvântul **гоусарь** se găsește însă în izvoarele sârbești și sub forma **хоусарь**, care corespunde perfect românescului **хѫсарь** (Daničić, *op. c.*, III, p. 438: **ако тать или хѹсарь ѹзме; да платн ꙗко и тать и хоусарь**, ș. a.) și are aceeași origine cu **хоуса** sau **гоуса** «manus praedatoria, praedones, incursio» (*ibid.*, p. 438 și 246). Forma **коурьса** «cursa, incursio» (*op. c.*, I, p. 511) ne duce la orginea acestor cuvinte, care este sau ital. *corsare* sau, cum credeà Miklosich, bizant. κουρσάρης. Intr'un document muntenesc dela 1421 găsim și subst. **хѫсъ** «tâlhărie», identic cu **хоусъ** σύνταγμα, citat de Miklosich, *Lex. pal.*, p. 1101: «**да сѧ не бoѫт ни ѿт единѫ злобѫ, ни плѣни, ни хѫса, ни изем, ни залог**», adecă «să nu se teamă de nici o răutate, nici de pradă, nici de tâlhărie, nici de opreală nici de zălog» (Bogdan, *op. c.*, p. 9—10 și 395). **Хоусарь**=**хѫсарь** este identic ca înțeles cu **хоусьникъ** latro, citat în lexiconul lui Miklosich tot din izvoare sârbești; cf. tot acolo **хоусарьство** latrocinium, **хоусити** latrocinari, **хоусовати**

praedam capere, oppugnare, precum şi cuvintele din limba serbo-croată citate în *Elym. Wört.*, p. 148. O contaminaţie între grec. χουρσάρης şi ung. *huszár*, cum admite acì Miklosich, poate să fie admisibilă pentru explicarea cuvintelor sârbeşti; în limba română însă *hânsar* şi *husar* sunt două cuvinte cu totul deosebite. Ele au intrat într'însa pe căi deosebite: unul ne-a venit dela Bulgari — căci forma hânsar presupune un ѫ bulg. = ѹ sârb. — altul dela Unguri, unul e mai vechiu (hânsar), altul mai nou (husar). Acest din urmă a pătruns în Moldova pe timpul lui Ştefan cel Mare, singurul domn moldovean care a putut să organizeze un corp de husari indigeni. Cf. H. Tiktin, *Rumänisch-deutsches Wörterbuch*, fasc. 12 (Bucureşti 1907), p. 730—731, unde se constată deosebirea fonetică a celor două cuvinte, nu se dă însă explicarea lui *hânsar*.

Dar nici husarii analelor, nici hânsarii lui Ureche şi Cantemir n'au importanţă pentru alcătuirea armatelor moldovene în sec. XV. Tăria lor erau, afară de cetele boierilor dela curte şi dela ţară, compuse toate din ţărani, *vitejii* sau *curtenii*. Aceştia formau corpul cel mai important de armată călăreaţă. Ei erau plătiţi de domn cu leafă (жолдъ stipendium), sau cu mici feude în satele domneşti. Purtând în sec. XIV aceste două nume aduse din Maramureş (ung. *vitéz* «eques» şi *miles aulae* sau *aulicus*), în urma creşterii curţii domneşti, curând după descălecare, dar mai ales dela Alexandru cel Bun încoace, numele de *viteaz* începe să cadă în desuetudine şi să fie înlocuit cu cel de *curtean*, fie pentrucă ei petreceau mai mult lângă curtea domnească, ca să fie totdeauna la îndemâna domnului, cum reiese pentru timpurile mai vechi (sec. XIV şi XV) din spusele lui Reichersdorfer (1541) şi ale lui Nicolae Brzeski (1566), fie pentrucă feudele lor se numiau *curţi* (двори), ca şi aşezările boierilor dela ţară, cum reiese din numele *curtenie* atestat în sec. XVII pentru breasla lor, fie şi una şi alta din aceste două împrejurări. Cf. pasagiul citat mai la vale din Reichersdorfer şi lista oamenilor de curte (urzędnicy) ai voevodului Moldovei, dată de Brzeski în *Chronika ziem moldawskich*, în care pomeneşte de curteni identificându-i cu cei din Polonia: «kurthyanow, iakobi v nasz duorzanow, nad nimy starszich trzei: curtenii, ca la noi dworzane, cu trei fruntaşi peste dânşii» (I. Bogdan, *Cronice inedite*, p. 134). Cf. şi «kurcyanow» (plur. kurcyane, sing. kurcyanin) la Marcin Bielski, *l. c.* la nota **73**. La ţeară curtenii aveau desigur o curte cu casă, locuri de arat, de păşunat şi de vânat peşte, pădure, cu un cuvânt tot ce le trebuià pentru traiu şi pentru hrana cailor de războiu. Aceasta se vede şi din documentele moşiei Chilişoaia a Sf. Spiridon, nota **41**.

La Ureche întâlnim cuvântul *viteaz* în înţelesul vechiu pentru ultima oară sub an. 1518 (*Letop.*[2] I, p. 187; ed. Picot, p. 262), unde se spune că Ştefăniţă, biruind pe Tătarii Sultanului Alb din Perecop, şi-a adunat de

ziua Sf. Dimitrie boierii și vitejii la Hărlău, cum făcuse moșul său după lupta dela Cozmin de ziua Sf. Nicolae, «și pre toți *vitejii* i-au dăruit». In analele bistrițene, în cele putnene și în cronica lui Macarie acest pasagiu nu există. El trebue să fi fost însă în «letopisețul moldovenesc» al lui Ureche, căci nu e cu putință să-l fi inventat dânsul; cf. cronica moldo-polonă a lui Brzeski, *l. c.*, p. 129. In celelalte două locuri, unde Ureche are acest cuvânt, el este luat din anale: «și vitejii cei buni au perit cu totul», «făcutu-le-au ospăț tuturor boierilor și tuturor vitejilor săi» (an. 1476 și 1497: *Letop.*², I, p. 165 și 174; ed. Picot, p. 146 și 196).

Se vede dar lămurit că pe vremea lui Grigorie Ureche sensul vechiu al cuvântului *viteaz* dispăruse din uz și foștilor viteji li se zicea *curteni*. Astfel la domnia lui Petru Șchiopul, sub an. 1577, povestind «din auzite» despre încercarea lui Ioan Potcoavă poreclit Crețul de a ocupă scaunul Moldovei, Ureche spune că acesta a arătat voevodului din Chiev și starostelui din Bar «scrisori cu multe peceți dela *boieri și curteni* de țara Moldovei», ca să-i convingă că în adevăr îl «poftescu boierii și țara» (*Letop.* ², I, p. 230), iar la domnia a doua a lui Radu cel Mare, urmașul lui Ștefan Tomșa (Radu Mihnea 1623—1626), voind să arăte cât de înțelept, «deplin la toate și întreg la hire» era acest domn, Miron Costin spune despre dânsul că aveà acest cuvânt, pe care îl repetà pe semne deseori: «hiecarele când giudecă *pre un boier cu un curtean*, ochii domnului să hie spre boier, iară giudețul pre calea sa să meargă; și așà când se pârăște *un curtean cu un țăran*, mai de cinste să hie curteanul și la cuvânt și la căutătura domnului, iară neabătându-se giudețul din calea sa cea direaptă (*Letop.*², I, p. 286; cf. *ibid.*, p. 293 «nu numai *curtea*, ce și *țărănimea*»). Curtenimea era deci privită ca o clasă socială intermediară între boierime și țărănime; de aceea Ureche vorbește de «o samă de oameni de frunte ce sânt *curteni la țară* (*Letop.*², I, p. 138). Această clasă a fost cu atât mai puternică, cu cât ne ridicăm mai sus în istoria Moldovei, și cu atât mai slabă, cu cât ne coborâm mai jos spre epoca fanariotă. Cantemir n'o mai pomenește de fel în capitolul De exercitu Moldaviae.

Am comparat pe curteni cu «servientes regales» din Ungaria și nu fără cuvânt, de oarece în sec. XVII «slujitori» e un atribut ce se dă de preferință curtenilor. In fraza lui Ureche «și care *slujitoriu sau boiarin* va primi să-i ia muierea spre pohta sa cea neastâmpărată și nu-i va gândi rău» (*Letop.*², I, p. 208)—e vorba de Ștefan Rareș 1551 până la 1552—sub «slujitoriu» nu se poate înțelege decât curtean. Cf. tot la Ureche (*l. c.*, p. 161) «au răpezit (Ștefan Vodă) pe Șendrea hatmanul înaintea oștii muntenești *cu puținței slujitori ca în chip de strajă*» și următoarele pasage interesante din Miron Costin, la domnia lui Vasile Lupu și a lui Ghica: «domnii la domnie pre feciorii

lor să-i vază pohtesc, boierii la boierii, *slujitoriul* se bucură să-şi vază de slujitorie pre feciorul său harnic, pământeanul de hrana pământului pre feciorul său destoinic pohteşte să-l vază». «Letopiseţele nu sânt să le cetească omul, să ştie numai ce-au fost în vremile trecute, ce mai mult să hie de învăţătură... Domnul din faptele domnilor... să ieie urmă de vieaţă; boierii urmând pre boierii cei cinsteşi şi înţălepţi; *slujitoriul* a slujitoriului. Că cine-şi după breasla sa, de urmează pre cel cinsteş, cinsteş este» (*ibid.*, p. 305 şi 360). Neculae Costin, în prelucrarea sa asupra domniei lui Alexandru Lăpuşneanu (*ibid.*, p. 435) spune «ce mai mulţi erau ţărani în oastea lui decât *slujitori*».

Deci *1) boierii*, *2) slujitorii* (= curtenii), *3) ţăranii*, întocmai ca în Ţara-Românească; cf. «boierii, slujitorii, ţăranii» în cronica lui Constantin Căpitanul, *Mag. ist.*, I, p. 292. Sub «pământeni» Miron Costin înţelege pe ţăranii plugari; cf. maloros. землянинъ «locuitor statornic într'un sat, ţăran proprietar» şi polon. *ziemianin* «locuitor la ţară, ţăran, proprietar, boierinaş dela ţară».

Vitejii sau curtenii, fiind nişte «slujitori» militari ai domnului (cf. la Moxa «a sluji în curte», *Cuv. din bătr.*, I, p. 367), nu o clasă socială veche, cum erau boierii, pământurile ce li se dedeau în stăpânire ca soldă, nu li se dedeau în deplină proprietate şi cu drept nelimitat de moştenire. Nimic nu împedecă însă pe fiul unui curtean să continue slujba tatălui său şi să se folosească de aceeaşi parcelă de pământ, în acelaş sat. Ei erau însă cu toţii personal legaţi de domnul care îi transformase din ţărani în curteni, ridicându-i «din prostime la statul de nemeşi», cum se exprimă Neculae Costin (*Letop.*[2] I, p. 163—164).

Pe o scară întinsă a practicat această măsură, spre înmulţirea puterii armate a ţerii, Ştefan cel Mare. Analele dela Bistriţa spun în două rânduri, sub anii 1481 şi 1497, că după ce s'a întors domnul la Suceava din războaele cu Ţepeluş şi cu Albrecht şi după ce şi-a ospătat oştenii şi boierii, «*mulţi viteji a făcut*», dăruindu-i cu daruri, pe fiecare după destoinicia lui: и витѧжи мнѡѕи тогда постави, и дари многи тогда дарова и ѡдежди многоцѣнни болѣромъ своимь и витѧѕѡмь и вьсеи воисцѣи своеи, и вьси ѡтъпѹщаше по достоанїю; и витѧжи мнѡѕи тогда постави и сь дармы многоцѧнми тогда дарова ихь, кьждо по достоанїю ихь (*Cronice inedite*, p. 43 şi 47, trad. la p. 57 şi 62: în loc de «scule scumpe» la p. 57 trebue să se zică «haine scumpe»). **Постави витѧжи** «puse viteji», i. e. făcù sau numi viteji, nu poate însemnà altcevà decât că Ştefan ridică pe ţăranii cari se purtaseră vitejeşte în războiu la breasla de curteni, dăruindu-le pământuri în usufruct şi haine scumpe, ѡдежди многоцѣнни. Acestea sunt *uniformele*. Erà unul din cele mai obişnuite daruri ce se făceà la oşteni de către domni, atât în sec. XV, cât şi în cele următoare, fiindcă postavurile erau pe atunci

foarte scumpe. Se aduceau toate din țeri străine îndepărtate și vămile ce se plăteau pentru ele erau foarte mari.

Ceeace analele povestesc pentru anii 1481 și 1497, trebue să se fi întâmplat și în alți ani. S'a întâmplat desigur la 1467, după lupta dela Baia, la 1475, după lupta dela Racova, și s'a întâmplat și în vreme de liniște. Deaceea curtenii trebue să fi format sub Ștefan cel Mare un corp de armată de 4.000—5.000 de oameni, toți călări și gata să se concentreze, ca și boierii, la cea dintâi chemare a domnului, cu mare iuțeală. Erà o cavalerie ușoară cu mult superioară ca mișcări cavaleriei polone, care n'a putut luptà nici odată cu succes împotriva ei. Sub Petru Rareș, pe la 1541, Moldova aveà încă, după mărturia demnă de credință a lui Reichersdorfer, 3.000 de curteni. «Princeps vero istius regionis, quem waywodam Moldavum appellant, *pro aulae suae splendore, tria millia equitum* quotidiano suo alit stipendio. Qui quidem in armis semper praesto et parati sunt, eundemque waywodam cum instructis copiis suis comitantur undique». (Chorographia Moldaviae, ed. lui Papiu Ilarian, *Tezaur de monumente istorice*, III, p. 138 ; cf. N. Iorga, *Geschichte des rumänischen Volkes*, I, p. 331). Dela Petru Rareș încoace curtenii au decăzut repede și o sută de ani după dânsul îi găsim în starea de care am vorbit la nota **41**.

Țara-Românească a avut și ea curtenii săi; ei au avut aceeași soarte cu cei din Moldova. In documentele secolului XV ei sunt citați ca a doua clasă militară, după boieri, cum îi citează învățăturile lui Neagoe Basaraba în sec. XVI. Vezi d. p. documentele dela 1480 și 1482 ale lui Basaraba cel Tânăr, la Miletič și Agura, *Daco-Românii*, p. 337 și 339 : **варе кои болѣрин или дворанин или инко кто** «orice boier sau curtean sau altcineva» ; **а егѹмен да даст дворанѡм що им ест право** «iar egumenul să dea curtenilor ce e dreptul lor». Tot așà a existat și în Țara-Românească numirea de *„slujitori“* și a avut aceeași evoluție ca în Moldova, căci în sec. XVII ea însemnà în general «ostași», călări sau pedestri, cum se vede din Constantin Căpitanul, care la domnia lui Radu Mihnea (1611) vorbește de Roșii, de călărași, de dorobanți și alți slujitori (*Mag. ist.*, I, p. 243), și din cunoscutul jurământ de credință al «tuturor slujitorilor Țerii-Românești» către Matei Basaraba și Gheorghe Racoți. *Roșii* sau *Roșii de țară*, numiți așà după uniforma ce o purtau, erau ostași călări ce se hrăneau din mici feude la sate ; pe vremea lui Șerban Cantacuzino ei aveau conștiința că odinioară fuseseră «nobili bogați». O descriere a Țerii Românești de la 1688 îi pune imediat după boieri (nobiles baroni sive magnates) și mazâli (masali nobiles), numindu-i «*Rosci den tzara*, id est *Rubei provinciae*, qui olim fuerunt ditissimi nobiles» (*Mag. ist.*, V, p. 57, și Chr. Engel, *Geschichte der Moldau und Walachey*, p. 115, greș. *dan Dara*). Cf. la Miron Costin : *„curtea* ce se zice

la dânşii (i. e. la Munteni în timpul lui Matei Basaraba) *Roşii* şi altă oaste de ţară» sau «toată curtea ce se chiamă Roşii» *(Letop.*[2], I, p. 335 şi 336). Călăraşii şi dorobanţii erau de origine mai proastă, aveau însă şi ei mici feude la sate; cei dintâi erau concentraţi, se vede, în anumite sate destinate lor. Cf. Constantin Căpitanul, la domnia lui Alexandru Coconul (1623): «Rămâind Alicsandru vodă în domnie, cocon tânăr cu mumă-sa, au lăsat Radul vodă boiari înţelepţi de căuta trebile ţării; iar călăraşii den Măneşti, dela Gherghiţă, dela Ploeşti, den Ruşii-de-Vede (= Roşii-de-Vede)... s'au sculat asupra domnului să-l scoaţă den domnie» (*Mag. ist.*, I, p. 282).

**(45)** Această obligaţie a nobililor unguri reiese în mod clar din «bulla aurea» şi din decretul dela 1231 al lui Andrei II, analizate cu deamănuntul de E. v. Krajner în § 22 al scrierii sale *Die ursprüngliche Staatsverfassung Ungarns*, Wien 1872, p. 611 şi urm. Dispoziţiile principale asupra serviciului militar al nobililor, din aceste două acte constituţionale, sunt următoarele: «Si autem rex extra regnum exercitum ducere voluerit, servientes cum ipso ire non teneantur, nisi pro pecunia ipsius; si vero ex adversa parte exercitus veniret super regnum, omnes universaliter ire teneantur. Item si extra regnum exercitum ducere voluerimus et cum exercitu iverimus, omnes qui comitatus habent pro pecunia nostra nobiscum ire teneantur» (bulla). «Nobis facientibus exercitum extra regnum, nobiles nobiscum ire non teneantur, nisi comites et stipendiarii et iobbagiones castri et qui ex officio debito tenentur et quibus amplas concessimus possessiones (decretul). Vezi explicarea acestei din urmă dispoziţii, ce pare a fi în contrazicere cu cea dintâi, la p. 617 şi urm.

Krajner citează în cartea sa şi alte izvoare documentare şi legislative şi ajunge la următoarea concluzie: în cazul când ţara erà atacată de un duşman din afară, sau în cazul unei răscoale dinlăuntrul ei sau dintr'o provincie oarecare a regatului, sau în cazul când o provincie voià să se deslipească de acesta, fiece nobil erà dator să facă serviciu militar, împreună cu ceata sa, sub comanda regelui şi pe cheltuiala sa proprie. Ei erau datori să urmărească chiar pe duşman, spre răzbunare. Dintre mai mulţi fraţi în indivizie, unul servià pentru toţi. Când regele întreprindeà un războiu afară din ţară, însă în interesul ţerii, nobilii trebuiau să ia parte, dar nu fără plată. Soldă li se plătià numai în astfel de cazuri (p. 624—625).

Intocmai aşà trebue să fi fost, cu două secole mai încoace, în Moldova, cu singura deosebire că expediţiile războinice ofensive erau acì foarte rare. Când ele se făceau, boierii şi curtenii căpătau soldă dela domn, ei mergeau, cum seziceà atunci, în leafă, **на жолдѫ**. Aşà erà dealtmintrelea şi în Polonia, unde pentru sec. XIII şi XIV fiecare proprietar de pământ erà obligat să facă serviciu militar în persoană şi să echipeze pe cheltuiala sa un număr

anumit de călăreți, proporțional cu întinderea proprietăților sale, d. p. un călăreț pentru 10 lanuri de pământ. Afară din țară ei aveau soldă dela rege. Cf. memoriul meu asupra îndatoririlor militare ale cnejilor și boierilor moldoveni în sec. XIV și XV, *l. c.*, p. 622, n. 2, p. 10 din ed. separată.

Asupra instituțiilor militare din Polonia, rezumate scurte se găsesc în cele două volume populare ale lui Feliks Koneczny, *Dzieje Polski za Piastów* și *Dzieje Polski za Jagiełłonów* (Cracovia 1902—1903). Dintre expunerile mai prescurtate ale istoriei polone se poate consultà cu folos cunoscuta carte a lui M. Bobrzyński, care dă și literatura mai însemnată până la dânsa: *Dzieje Polski w zarysie*, ed. 3-a, Varșovia 1890, iar din cele mai întinse volumele lui Roepell și Caro din *Geschichte der europäischen Staaten* a lui Heeren și Ukert, continuată de Giesebrecht și Lamprecht (sunt cinci la număr și duc istoria Poloniei până la 1506). Literatura dela acești scriitori încoace se găsește în L. Finkel, *Bibliografia historyi polskiej* (Lemberg 1891, Cracovia 1904), o lucrare bibliografică foarte completă. Cu toate cercetările numeroase și bune ale istoricilor poloni contimporani, organizația armată a Poloniei prezentă încă, în ce privește epoca veche, până prin sec. XIII, multe puncte obscure. Pentru noi, ea are însă mai puțină importanță decât a Ungariei. de oarece înrâurirea polonă asupra Moldovei e mai târzie și mai slabă decât cea ungurească. Aceasta se simte chiar în Polonia, pe vremea lui Cazimir cel Mare.

(46) Că *hiclenie*, forma veche a cuvântului *viclenie*, înseamnă «necredință, trădare», o arată etimologia acestui cuvânt. El derivă din *hiclean* (viclean), iar acesta din adj. ungur. *hitlen* necredincios «perfidus, infidelis», adecă hi-t-len «fără credință» (*A magyar nyelv szótára*, II, col. 1611). In documentele slave din sec. XV hiclenie e tradus cu **χитлѣнство**, unde primitivul *tl* s'a păstrat; cf. subst. ungur. *hitlenség*. In textele cele mai vechi românești se poate urmărì forma primitivă a cuvântului. Astfel codicele Voronețean are *hiclean, hicleșig, hiclenșig*, pentru grec. πονηρός, ἐνέδρα, δόλος (ed. Sbiera, p. 200), iar psaltirea Scheiană *a hiclenì* f. 108, ps. 35, *a hitlenì*: și în prorocii miei nu hitleanireți f. 343, ps. 104 (105), v. 15: καὶ ἐν τοῖς προφήταις μου μὴ πονηρεύεσθε (sau πονηρεύεσθαι), *hiclenșig*, plur. *hiclenșigure*, d. p. **χиклєншигꙋ** f. 92, ps. 31 (32), v. 2, grec. δόλος, în psaltirea lui Coressi *înșelăciune*; **χиклєншигꙋлъ** f. 310, ps. 93 (94), v. 23, grec. πονηρία; **χиклєншигꙋре** f. 100, ps 33 (34), v. 14, grec. δόλος, la Coressi *înșelăciune*. Adjectivul are totdeauna forma *hiclean*. La Moxa găsim *hitlean*, *hitlenie* și *hitlenșug* (ed. cit., p. 359, 384, 353, 371). Cf. maloros. хитлѣньство ușurință, nestatornicie (Želechowski, *Ruthenisch-deutsches Wörterbuch, II*, p. 1038) și *chytl'anyj* ambigue loquens (Miklosich, *Etym. Wört.*, p. 424).

(47) In daniile făcute mânăstirilor și episcopiilor se pomenește mai totdeauna de feluritele scutiri de care se bucurau oamenii din satele dăruite

lor, foarte rar se vorbește însă de scutirea de slujba ostășească. Din potrivă, într'o danie făcută mânăstirii Bistriței la 31 Aug. 1458 se spune anume că locuitorii din Borhinești, cari aparțineau acestei mânăstiri, vor fi scutiți de podvoade, de posadă, de alte angarii și dări, până și de lucrul la cetatea Sucevii, dar «*la oaste are să meargă unul sau altul din acei oameni, când se va întâmplà să mery însuși domnia mea la oaste, altă dată însă nu*: **а на воиско то кто да идѹт тоти люди, коли прилѹчит сѧ самомѹ господствѹ ми ити на воиско,... а иногда николиже**» (A. I. Jacimirskij, *Darstvennyja etc. gramoty*, p. 10; orig. în Muzeul Rumjancev din Moscva).

Din sec. XV cunosc un singur caz de scutire completă de serviciul militar. Ștefan II, confirmând la 1444, August 1, mânăstirii Horodnicului stăpânirea asupra satului Balasineștii, zice că oamenii din acest sat n'au să dea domniei «nici dajdie, nici iliș, nici podvoadă, nici dijmă, nici osluhă, nici posadă, nici la mori n'au să lucreze, nici la cetate, nici vin n'au să care, *nici la oaste n'au să meargă niciodată, nici măcar cu leafă*, și nici o altă slujbă a noastră sau dajdie nu vor aveà să dea, niciodată în veci: **да не даст тое село ни дани, нї илиша, ни подводѹ, ни десѣтинѹ, ни ѡслѹх(ѹ), ни посадѹ, ни на млин(и) да не робѣтъ, ни на город, ни вино да не возѣтъ, ни на воиско и нїколи да не ходѣтъ, ни на жолд, и нї инѹю никоторѹю нашѹ слѹжбѹ и даанїе не имаютъ николи на вѣки**» (copia lui F. A. Wickenhauser, pach. XXXVI din manuscrisele păstrate la Comitetul Țerii din Cernăuți; copia are data **҂сцнв** [6952=1444], îndreptată greșit într'o notă în **҂сцмв** [6942=1434], când domnià Ilie; în *Geschichte der Klöster Homor, Sct.-Onufri etc.* traducerea acestui document e publicată cu data 1444). Scutirea este acì așà de completă, încât nici măcar *cu leafă* nu sunt obligați oamenii din Balasinești să facă slujbă militară, necum pe cheltuiala lor sau a mânăstirii; căci «**на жолд**» nu poate fi interpretat altfel decât «cu leafă». Cf. pasagiul despre cetele de mercenari din text.

Ștefan cel Mare, confirmând la 17 Aprilie 1475 dania lui Ștefan II—care confirmà pe una a lui Alexandru cel Bun—adaogă că locuitorii celor două sate ale Horodnicului nu vor fi obligați să facă nici *straje*: «am dat acestor sate mai sus scrise această carte a noastră spre aceea, ca să nu ne plătească nici dajdie, nici posadă, nici podvoadă, nici iliș, nici la cetate să nu lucreze, nici la posadă, *nici la straje să nu meargă*, nici la mori să nu lucreze, *nici la oaste să nu meargă*: **щобы не платили нам дан, ни посад, ни подвод, ни илиш, ни на город (д)а не робѣтъ, ни на посад, ни оу сторож да не ходѣт, ни на млин(и) да не робѣтъ, ни оу воискѹ да не ходѣтъ**» (*ibid.*; în *Homor, Sct.-Onufri etc.*, p. 204—205, documentul acesta e atribuit greșit lui Ștefan II). Imi explic această scutire totală a satelor Horodnicului prin faptul că ele erau foarte mici.

Altfel, satelor mânăstireşti se acordă numai scutirea de lucrul *la cetate*; cf. d. p. doc. dela 25 Aug. 1454, prin care Petru Aron scuteşte, între altele, pe locuitorii din Săsciori, supuşi mânăstirii Moldoviţei, de lucrul la cetate (sc. a Sucevii): «**ни на город да не робѣт люді ѿт сасчори**» (A. I. Jacimirskij, *Darstvennyja etc. gramoty*, p. 9 ; orig. în Muzeul Rumjancev din Moscva), sau doc. dela 13 Martie 1466, prin care Ştefan cel Mare dispune ca oamenii din Negoeşti, un sat al episcopiei Romanului, să nu lucreze la cetatea Neamţului şi să fie deci scoşi de sub jurisdicţia pârcalabului sau starostelui de Neamţ (Acad. Rom., sign. 6/LXIV: **ани на город да не робѣти**), sau doc. dela 30 August 1479, prin care acelaş domn dispune ca sătenii din Coţmani, cari aparţineau episcopiei de Rădăuţi, să nu poată fi mânaţi la lucrul cetăţii (sc. Ţeţinului de lângă Cernăuţi): **нашн слѹги перерѹвцн аби не гонили тоти люди ни на город** (Arh. mânăst. Putnei, No. 6), un privilegiu pe care Ştefan îl confirmă la 23 Aug. 1481 (*ibid.*, No. 9).

Acelaş obiceiu erà şi în Ţara-Românească. Astfel Mircea cel Bătrân, confirmând, la 11 Mai 1409, mânăstirii Sf. Marii din Strugalea satul Pulcăuţi, scuteşte pe locuitorii lui, în favorul mânăstirii, de toate dările şi angariile, «*numai în oastea cea mare să-mi slujească domniei mele*: **развѣ великѫ конскѫ да слѹжѫт господствѹ ми**» (Miletič şi Agura, Дакоромънитѣ и тѣхната славянска писменость, Sbornik 1893, p. 330). Cf. documentele fără dată ale aceluiaş domn, prin care se dăruesc mânăstirii Snagovului satele Ciulniţa şi Mociuriţele, scutindu-se locuitorii lor de toate slujbele şi dăjdiile, *afară de oastea cea mare*: «**ѿт иных вьсѣх работ, развѣ єдинѫ великѫ конскѫ да строѫт [господств]оу ми**»; «**на ѡхаб ѿт вьсѣкых [слоуж]бах и дажда[х]... тькмо єдинѫ конскѫ да чинѫт господствѹ ми**» (originalele la Acad. Rom.).

Câteodată această restricţiune se pomeneşte şi în privilegiile boiereşti, d. p. în cel dela 1415 Iunie 10 pentru satul Bala din judeţul Motrului (azi Mehedinţi), ai cărui proprietari aveau să facă doar slujbă militară, altcevà nimic, «**развѣ великѫ конскѫ да стражѫт, а ино нищо помного**» (Analele Acad. Rom., seria II, t. XXVI, Memoriile secţ. ist., p. 113). In cele mai multe însă ea nu se pomeneşte, de oarece se înţelegeà dela sine.

Scutiri de lucrul la cetate pentru satele mânăstireşti conţin şi documentele munteneşti, întocmai ca cele moldoveneşti; cf. d. p. doc. dela 25 Ian. 1499 pentru Govora, prin care Radu scuteşte pe locuitorii satului Glodul de a lucrà la *cetate şi la mori*: «**ни єдинѹ работѹ господства ми да не работают, ни на град, ни на воденїце**» (orig. în Arh. Stat. din Bucureşti)

Scutiri de serviciul militar acordate boierilor nu cunosc încă nici una.

Ce trebue să înţelegem sub *oastea cea mare* din documentele sec. XV?

Cred că nu putem înțelege altcevă, decât expediția generală ce se făceă sub comanda personală a domnului, când o mare putere dușmană intră în țară. Atunci toți locuitorii țerii trebuiau să sară în apărarea ei ; nu încăpeă scutire decât pentru ologi și neputincioși. Oastea cea mare, slav. велика воиска, îmi pare a fi chiar traducerea terminului corespunzător din documentele ungurești «exercitus generalis, expeditio generalis». Cf. d. p. în decretul dela 1435 al lui Sigismund «ipsimet (sc. nobiles) personaliter ad quoslibet exercitus regni generales conducere (sc. equestres) teneantur» (ap. Krajner, *l. c.*, p. 616), sau într'un document al lui Bela din an. 1260 «dum et quando generalis et communis regni exercitus... proclamatus fuerit» (*ibid.*, p. 614, după Fejér, Cod. Dipl., t. 4, v. 2, p. 524), sau într'un document al lui Andrei din an. 1299 «in omnibus expedicionibus nostris et regni nostri, tam particularibus quam generalibus» (*ibid.*, p. 625, după Fejér, t. 6, v. 2, p. 186). Oastea *cea mare* eră deci tot atât cât oastea *întreagă*. Mare (велика) e traducerea ung. *generalis;* un cuvânt mai potrivit pentru această noțiune nu se puteă găsi în limba literară din sec. XV.

Cât pentru «oaste» întrebuințat în sens de «expediție, războiu», aceasta nu trebue să ne mire, de oarece pe vremea când armata nu eră permanentă oastea nu se ridică decât în caz de războiu și deaceea aceste două noțiuni erau identice. Cf. Moxa (*Cuv. din bătr.*, I, p. 361): «(Andrianŭ) cinstiea pre ceia ce știia carte bine și-i dăruia și-i purta cu nunsul *în oaste* și acase și pre toate drumurile», în traducerea mediobulgară «на воисткъ и въ домоу и на вьсѣкомъ пѫти» (ed. mea, p. 88), în orig. grec. στρατόπεδα tabără ; воиска e aci *oaste* și *războiu*. Tot așà Constantin Căpitanul (*Mag. ist.*, I, p. 148): «inicerii și altă curte, având poftă să facă oști spre răsărit, pentru dobânda lor» ; «să facă oști» este aci să întreprindă expediții, războaie. Cf. și citatul dela nota 33 din cod. Voronețean «de unde sânt oștile și sfadele întru voi», unde *oștilor* le corespunde în orig. πόλεμοι războaie. Oaste-războiu-luptă sunt noțiuni identice și în alte limbi indogermane, în faza lor veche. Vezi exemplele date de O. Schrader, *Reallexikon*, p. 349 și urm. și p. 480, la care se poate adăoga prin urmare și slav. *vojsko*, *vojska*=oaste, războiu «exercitus, expeditio» (Miklosich, *Lex. pal.*, p. 71).

In documentul dela 31 Aug. 1458, în loc de «în oastea cea mare», domnul zice «când se va întâmplà să merg însuși domnia mea la oaste». Ideia este aceeași, căci «oastea întreagă» o comandă de drept domnul. Numai părți ale ei le comandau boierii însărcinați de dânsul, cari îndeplineau astfel funcțiunea de «voevozi», belli duces, belli ductores. Vezi pasagiul din analele Bistrețene, în care se povestește cum la 1497, când lui Ștefan i se aduse vestea că oștile leșești asediază Suceava și și-au așezat tabăra la Cozmin, el «a chemat pe voevodul său Boldor» (призва Болдора, воевода своего) și

l-a trimes cu o parte din oaste împotriva lor (*Cronice inedite*, p. 46). Boldor — se știe — erà la 1497 mare vornic și numai în calitate de comandant temporar al oștii analele îl numesc «voevod». Cf. la Moxa *voevod* = comandant: «toți voevozii, Ahilei, Nestorŭ, Palamid, Patroclei, Devsisŭ, Pilei» (*Cuvinte din bătrâni*, I, p. 353), «voevodŭ oștilorŭ», «voevodŭ pre toate ceatele» (*ibid.*, p. 368—369).

Și în această privință găsim analogii în Ungaria. Când e vorba în documentele unguresti de «exercitus generalis», se adaogă câte odată explicarea «*dum nos propria accederimus persona*» (Krajner, *l. c.*, p. 614). «Item dum hostilis incursus vel exercitus venerit super regnum, *aut dominus rex processerit in expeditionem personaliter*, tunc nobiles regni dicti Sclavonie singuli et universi ire ad exercitum tenebuntur» (*ibid.*, p. 615—616); «praeterea ad exercitum vel expeditionem, ad quem nos personaliter ire continget, et ipsi (sc. Sașii din Bistrița) decenter ornati sub nostro vexillo ire tenebuntur» (*ibid.*, p. 621). Privilegiul de a merge sub steagul regelui îl aveau prin urmare nu numai nobilii, ci și coloniștii sași.

In privința serviciului militar la care erau obligați *prelații și mânăstirile* în Ungaria, nu servind în persoană, ci dând ostași și numai «pro ecclesiarum suarum et *patrię* defensione», vezi tot Krajner, *l. c.*, p. 627 și 429—430, n. 122 și 128, despre jobbagiones exercituantes s. exercituales ai episcopiei din Gran, și n. 125, despre ai celei din Veszprém.

**(48)** N. Iorga, *Chilia și Cetatea-Albă*, p. 93 (pentru an. 1435—1436); cf. I. Bogdan, *Inscripțiile dela Cetatea-Albă și stăpânirea Moldovei asupra ei*, București 1908 (Analele Acad. Rom., Memoriile Secț. Ist., tom. XXX, p. 344).

**(49)** Cetele pârcalabilor și staroștilor corespund contingentelor *comitatelor* din Ungaria, cari erau conduse de comiți sau föispáni, comites sau comites provinciales (Krajner, *l. c.*, p. 627).

In memoriul asupra inscripțiilor dela Cetatea-Albă am arătat că *starostele* e de origine polonă; tot acolo, p. 343, n. 1 și 2, am arătat că pârcalabul erà numit în Moldova pe vremea lui Coriatovici, a lui Alexandru cel Bun și a fiilor săi *namĕstnik* și *posadnik* și am presupus că acești termini sunt de origine rusească. Intr'adevăr, în Rusia pârcalabului nostru îi corespundeà în timpurile cele mai vechi posadnikul (посадникъ), iar din sec. XIII începe a se ivì în locul lui, cu aceleași atribuții, namĕstnikul (намѣстникъ). Cuvântul întâiu spune că acest funcționar *erà pus* de cneaz ca să administreze cetatea și târgul, al doilea că el *ţineà locul*, că erà *locțiitorul* cneazului; vezi V. Sergĕevič, Лекціи и изслѣдованія по древней исторіи русскаго права, St.-Petersburg 1899, p. 217 și urm., și M. Vladimirskij-Budanov, Обзоръ исторіи русскаго права, St.-Petersburg 1888, p. 75—76 și 182—183. Namĕstnikul din Cetatea-Albă dela 1374

se explică prin originea lui Coriatovici: deși Litvan, el veniă dintr'o țară rusească, din Podolia, pe care o stăpâniă familia lui. Posadnikul poate să ne vie sau direct dela Ruși, din aceeași epocă cu namĕstnikul sau de mai nainte, poate să fie însă și o formațiune moldovenească din cuvântul *posadă, posad* (посада, посадъ), care însemnă în Moldova, ca și în Rusia, suburbiu, mahală. Cf. Wickenhauser, *Die deutschen Siedelungen in der Bukowina*, I (Czernowitz 1885), p. 10. In Rusia se găsește numai forma посадъ; vezi *Dicț. Acad. Rus.*, III, p. 378: «посадъ arhaic = populație trăind afară de cetate sau de fortăreață, suburbiu».

Astfel în cronica zisă a lui Nestor, copia lui Lavrentie, se spune sub an. 1234: «goniră Litvanii pe Rușani (=locuitorii cetății Rusa) *până în târg* (до торгу), și Rușanii s'au împotrivit și i-au alungat *din posadă* (ис посада), bătându-i în câmp» (ed. comisiunei arheografice, St.-Petersburg 1872, p. 486). Sub an. 1372, povestindu-se mergerea cneazului Mihail din Tvĕrь cu oaste litvană împotriva cetății Perejaslavlь, se spune că «au ars *posada* din jurul cetății, dar cetatea n'au luat-o: посадъ около града пожгоша, а города не взяша» (*ibid.*, p. 507). Vezi și sub anii 1376 și 1414, despre Rževa și despre Tvĕrь: dete foc *posadei*, dar cetatea n'o luă; arse cetatea Tvĕrь întreagă și *posada*: посадъ пожже, а града не взя; погорѣ градъ тверь весь и посадъ (*ibid.*, p. 508, 511).

Mi se pare că acelaș înțeles trebue să-l aibă посада în documentele moldovenești, când se zice că cutare sat n'are să dea nici dajdie, nici iliș, nici podvoade, nici dijmă, nici osluhă, *nici posadă* (ни посадꙋ), că n'are să lucreze *nici la cetate* (на город) sau în alte locuri, și că deci într'însul n'au ce căută nici osluharii, *nici posadnicii*, nici ceilalți slujbași domnești (1 Aug. 1444; nota **47**). Tot așă în documentele muntenești, d. p. în cel dela 5 Aug. 1451, în care donatarii sunt scutiți «de vama oilor și de vama porcilor, de albinărit și de gălețărit și de vinăriciu și de dijmă și de gloabă și de *posadă* (и ѡт посады) și de alte sarcini (Miletič și Agura, *Daco-Românii*, p. 333—334). In ce consistă însă darea numită *posadă*, nu știm.

Miklosich, care în dicționarul paleoslovenic are pentru посада un exemplu din colecția lui Venelin, spune că nu cunoaște sensul acestui cuvânt, dar citează pe român. *posadă* Wachthaus, indicând astfel că посада din documente ar puteă să însemne «pază, strajă». B. P. Hasdeu a explicat-o în *Arhiva istorică* I, 1, p. 153, cu ocazia unui doc. moldovenesc dela 5 Aprilie 1448, ca «dare pentru subsistența garnizoanelor de prin cetăți», referindu-se la W. Maciejowski, Historya prawodawstw słowiańskich, I, p. 181, unde polon. *posada* se identifică cu *stróża*, adecă *paza* (cetăților); cf. ed. germană *Slavische Rechtsgeschichte*, I (1835), p. 171, n. 445. Aci însă îmi pare a fi vorba de obligația unor mici proprietari de a locui în posada (suburbiul) cetății din apropierea lor, sau de a răscumpără cu bani această obligație. Vezi izvorul lui Maciejowski

reprodus întreg de Paprocki, *Herby rycerslwa polskiego*, ed. 2-a, Kraków 1858, p. 418: «Item liberamus et absolvimus praefatos nobiles haeredes de Klodno, cum eorum successoribus legittimis, a possessione communi castrorum nostrorum, quod vulgariter *posada* dicitur, ita quod peramplius in ipsa sedere, ipsamque pecuniam solvere perpetuo non debebunt». E vorba în document de trecerea proprietăţii Kłodno din Mazovia de sub dreptul polon sub cel german, ceeace înseamnă scutirea de toate angaralele şi dările după obiceiul polon; între acestea sunt şi «labores castrorum nostrorum», la cari locuitorii din Kłodno erau obligaţi mai nainte, ca şi ceilalţi locuitori din Mazovia. In limba polonă *posad* n'a însemnat niciodată o «dare», ci «loc, poziţie, târguşor» şi ca împrumut rusesc «locuinţe afară din cetate», Ansiedelungsort (polon. *osada*), Lage, Flecken, Wohnungen ausserhalb der Festung (Linde, *Słownik*², IV, p. 366).

Inţelesul de «suburbiu» rezultă pentru *posadă* şi din cuvântul *posadnică*, *femee posadnică*, care însamnă şi astăzi, ca şi în sec. XVII, «femee de moravuri uşoare, ţiitoare»; cf. cu citatul lui F. Damé, *Dict. roum.-français*, III, p. 251 (din pravila lui Matei Basarab), Invăţăturile lui Neagoe Basaraba, ed. dela 1843, p. 98: «pasă de te culcă tu *cu posadnicile* tătâne-tău lui David, care le-au lăsat să-i păzească casa». Posadnică a însemnat deci la început «mulier suburbana», apoi «concubina». La acelaş înţeles primitiv al posadei ne duce şi român. *posadă*=casă de mahala (Damé, *l. c.*).

*Posadnicul* din documentele moldoveneşti ale sec. XV însemnă aşa dar administratorul unei posade, adecă al unei suburbii sau unui târg aşezat lângă o cetate, căci celelalte aşezări cu drept orăşenesc se numeau *târguri* (slav. **тръгъ**) sau *oraşe* (ung. *város*). Posadnicul acesta ar puteà să fie în Moldova independent de vechiul посадникъ al Ruşilor, poate să fie însă şi o rămăşiţă a acestuia. El şi-a pierdut înţelesul primitiv, dupăce a fost înlocuit întâiu provizoriu cu *naměstnik*, apoi definitiv cu *pârcalab*, care e ung. *porkoláb*, trecut şi la Slovenii din Austria: porkolab, porkulab castellanus, exactor. Din şeful cetăţii şi al posadei, posadnicul rămâne cu timpul numai şeful posadei, subordonat pârcalabului. Aşà este în timpul lui Ştefan cel Mare. Pierzându-şi importanţa militară, e natural ca dela Ştefan încoace să nu mai figureze în documente printre boierii martori, cum îl găsim încă la 1421 şi 1436.

**(50)** Aş puteà cità în sprijinul acestei păreri mai multe documente de-ale lui Ilie şi Ştefan. Mă mărginesc însă a atrage atenţiunea asupra donaţiunii făcute de Ilie la 20 Dech. 1437 boierului Mihail din Dorohoiu (orig. la Acad. Rom.) şi asupra donaţiunilor făcute de dânsul şi de fratele său Ştefan lui Iuga şi lui Mihul (ed. de Uljanickij şi Kałużniacki).

**(51)** Asupra cnejilor şi judecilor vezi I. Bogdan, *Câtevà observaţiuni asupra îndatoririlor militare ale cnejilor şi boierilor moldoveni în sec. XIV*

*şi XV*, Bucureşti 1907 (Analele Academiei Române, Seria II, Memoriile Secţ. Ist., tom. XXIX).

Pentru satele cumpărate şi dăruite de Ştefan mânăstirilor, dovezile se găsesc uşor în orice colecţie de documente moldoveneşti, mai ales în monografiile lui Fr. A. Wickenhauser asupra mânăstirilor din Bucovina.

Pentru satele cumpărate şi alipite târgurilor, vezi documentul Bârladului din 1495, publicat de mine în *Convorbiri Literare*, an. XLI, p. 46—52. Un altul inedit, din 15 Oct. 1491, pentru Vaslui, analog cu al Bârladului, va intrà în colecţia documentelor lui Ştefan cel Mare.

**(52)** Cf. documentul dela 1665 asupra «oamenilor de oaste» ce erau obligaţi să «trimeată» breslaşii butnari din Piatra, la cererea domnului *(Arhiva istorică a României*, I, 1, p. 79—80). Nu încape îndoială că tot aşà erà în sec. XV, cum erà dealtmintrelea şi în Ungaria şi în Polonia şi în toate ţerile europene, până la introducerea serviciului militar obligator pentru toţi cetăţenii Statului.

Pentru sec. XVII avem unele dovezi chiar în cronicele Moldovei. Astfel Miron Costin spune, la domnia întâiu a lui Ştefan Tomşa, că acesta, aflând de răscoala boierilor în contra lui şi de tăbărîrea lor la Cucuteni, a făcut apel la dărăbani şi la ceilalţi slujitori, împărţindu-le bani; aceştia «dacă au văzut banii vărsându-le Stefan Vodă, au stătut ei cu domnia şi au *strigat şi târgul (Iaşi) în leafă,* şi s'au strâns din târgoveţi şi din slugile neguţătorilor... câtăva gloată şi la Stefan Vodă» *(Letop.*², I, p. 264). La domnia lui Vasile Lupul se povesteşte că venind ştire la 1649 de o invazie tătărească, domnul chemă pe căpitanii săi şi le dete poruncă să plece contra lor «cu slujitorii şi den slugi boiereşti şi *den târg*, cine va vrea să meargă în dobândă, să lovească pre Tătari *(ibid.*, p. 318). La alungarea lui Lupul de către Gheorghe Ştefan, Costin istoriseşte cum *târgoveţii din Hotin* sub conducerea pârcalabului Hàjdău şi-au apărat cetatea, nevrând s'o predeà domnului lor. Ei au slobozit chiar câtevà «sacaluşe» împotriva lui (*ibid.*, p. 331).

Pe vremea lui Dimitrie Cantemir, târgurile dădeau, după mărimea ocolului lor, câte patru până la cinci sute de ostaşi de scuteală, afară de Iaşi, care dădeà până la o mie: «bulugbaszii civitatum, quos singulae urbes et oppida, pro ratione agri sui, quatuor aut quinque, Iassii vero decem habent» *(Descriptio Moldaviae*, p. 89). Bulugbaşa se numià pe româneşte *sutaş* şi aveà sub comanda sa până la o sută de oameni.

Obligaţia târgurilor de a da ostaşi se adevereşte şi prin următorul pasagiu din Neculcea (*Letop.*², II, p. 112): «carele din boieri sau dintr'alte cete şi *breslaşi* nu va veni la oaste asupra păgânilor, şi-a pierde şi moşiile şi va fi poddan (= supus)». Breslaşii nu puteau fi decât din târguri.

**(53)** Cf. Miklosich, *Die türkischen Elemente in den südost- und osteuropaeischen Sprachen, II* (Wien 1884), p. 80, și *Nachtrag I* (Wien 1888), p. 62.

**(54)** «Strânseră (sc. Leșii) oaste cu leafă»; «au chemat în leafă Ungurii călări și pedestri» (ed. Picot, p. 226 și 568). Cf. Miron Costin: «oastea leșească eră aleasă tot în leafă, că și lefeciii vechi... și lefeciii noi... toți erau cu Zamoischii» (*Letop.*², I, p. 256); «puținii Sârbi ce aveà în leafă călări» (sc. Matei Basaraba); «călări de ai noștri Moldoveni, acolo (sc. în Țara-Românească) merși în leafă» (*ibid.*, p. 305), ș. a. Vezi și nota **52**.

**(55)** Ed. Lavrov, p. 25: «**да не оутврьждаете оубогыѫ или монастыре съ лафоѫ слꙋгь твоих и съ доходкωм их**: să nu întărești pe cei săraci sau mânăstirile cu *leafa* slugilor tale și cu venitul lor», și p. 36: «**егда хощѫт оу вась дворбити, ꙗко да въмѣстите ωт тѣх слоугь въ ваше лафачїе, въ спатаре, или въ крединчѣре, или ватаси быти**: dacă vă vor vorbi pe cine dintre slugile voastre să-i puneți *lefegii*, spătari, sau credinciari, sau vătafi». Pasagiul al doilea e tradus necorect în românește «și de vă vor zice... să înălțați pe vre-un lefegiu, să-l puneți spătar, sau cupar, sau căpitan» (ed. dela 1843, p. 202).

Interesant e în textul original cuvântul **крединчѣрь**, care pare a fi o românizare a polonezului *kredencarz* paharnic, Mundschenk, vechiu *kredencerz*, din *kredenc, kredencya*, ital. *credenza*. Credinciarul îngrijà de masa cu băuturi a domnului și gustà întâiu el, înainte de a da aceluia să bea (Linde, *Słownik języka polskiego*², II, p. 488). Cf. Du Cange, II, p. 653: credentiarius = praegustator, qui principis cibos praegustat, și Dimitrie Cantemir, *Descriptio Moldaviae*, p. 95: «primum poculum magnus paharnik porrigit, vinumque ex eo in minorem calicem effusum praegustat, quod moldavo sermone *credincza* vocatur». Traducătorul din sec. XVII a pus deci exact *cupar* în loc de *credinciar*, deși acest cuvânt nu știu să mai fi fost întrebuințat de cineva în sec. XVII. Asupra lui **дворбити** a vorbi (din *dvorbi), v. St. Romansky «Vorbă und Voroavă» în G. Weigand, *Dreizehnter Jahresbericht des Instituts für rumänische Sprache zu Leipzig* (1908), p. 106—108. Exemplele citate de d-l Romansky se pot înmulți cu alte pasage din cronicari.

**(56)** *Cuvinte din bătrâni*, I, p. 383 și 389 (**лѣкафа кꙋрцїеи**).—Forma cea mai veche a cuvântului *lefegiu* este *lefeciu*. Cf. cu plur. **лафачїе** (sing. **лафачїи**) din învățăturile lui Neagoe, **лѣфичїи, лѣфечїи** la Ureche și Miron Costin, d. p. «au eșit cu curtea și cu lefeciii săi» (ed. Picot, p. 572), lefeciii, leficii, lefecii (*Letop.*², I, p. 256, 270, 305, ș. a.). Lavrov (*l. c.*, p. XXXII) a explicat deaceea cuvântul **лафачїи** ca o formație românească din **лафа**+suf. **-чїи**, ca **вирчїи** din **вир**+**чїи**. Explicarea ar fi admisibilă și schimbarea lui *-ciu* în *-giu* s'ar justifică prin analogia cuvintelor terminate în *-giu*, turc. *-dži*, ca

surugiu = turc. *sürüdžü*, *abagiu*, din abà, ş. a. m. d. Miklosich a citat însă în *Türkische Elemente*, *Nachtrag II*, p. 62, după Hammer, cuvântul *ullufazi* şi plur. grec. ἀλοφάτζιδες, amândouă=turc. *'ulufédžì* «lefegiu». Dar cuvântul e atestat şi sub forma corectă *ulufédžì* (*ulufeğì*) în dicţionarele turceşti ale lui Bianchi-Kieffer, Zenker şi Barbier de Meynard: *ouloufédji* pensionné, salarié, soldé (Dictionnaire turc-français par T. X. Bianchi et I. D. Kieffer, tom. II, ed. 2, Paris 1850, p. 281), *ulufeğì* (Dr. Julius Zenker, Dict. turc-français, Leipzig 1860, tom. II, p. 636), *ouloufédji* (Dict. turc-français par A. C. Barbier de Meynard, tom. II, Paris 1886, p. 367). Acest din urmă spune că numirea *ulufédžì* se dădeà unui corp de cavalerie regulată, numită «lefegiii din dreapta», stipendiés de la droite. In Ţara-Românească şi în Moldova primii lefegii au fost de sigur tot corpuri de cavalerie. Pentru Moldova, vezi zapisul lui Iliaş, fiul lui Alexandru cel Bun, dat mercenarilor Litvani angajaţi de dânsul, la I. Bogdan, *Câtevà observaţiuni asupra îndatoririlor militare ale cnejilor şi boierilor moldoveni în sec. XIV şi XV*, p. 627. Bianchi-Kieffer şi Barbier de Meynard dau pentru lefegiu şi forma *ouloufélu*, *ulufely* = *ulufelî*, cu accentul pe *î*.

E semnificativ că nici unul din popoarele care au împrumutat dela Turci, direct sau indirect, cuvântul *'ulefé* (bulg. *lefe*, sârb. *ulefa*, rus. *lafa*, pol. *lafa* şi *wlafa*, maloros. *łefa*, luat probabil din româneşte, ung. *alafa*, *ülefe*, *ölefe*) nu posedă pe *lefegiu*, afară de Românii din stânga Dunării. Vezi Miklosich, *l. c.*, şi Korsch, *Archiv f. slav. Philologie*, IX, p. 677. Macedo-Românii nu-l au. Ei mai zic în loc de leafă *lufé*.

Cu totul greşită e etimologia lui Cihac, *Éléments slaves etc.*, p. 512, care derivă pe lefegiu din ung. *löfegyver* «praştie» (la dânsul *löfegiver* «fusilier»).

**(57)** Cf. Ureche (ed. Picot, p. 198): «multe averi au luat dintr'însa (sc. Ştefan cel Mare din Trebowla) şi mulţi *joimiri* au scos şi pre toţi i-au tăiat». Analele bistriţene au forma corectă **жолнире** (*Cronice inedite*, p. 47, sub an. 1498), pe care o întâlnim şi la Simion Dascălul: «iară el (sc. Laschi) s'au dus înapoi lăsând lui Despot oaste: *jolniri* şi Nemţi şi Unguri, ca să-i fie de apărare» (*Letop.*[2], I, p. 431); sub jolniri se înţeleg ostaşii poloni. Cuvântul erà cunoscut şi în Ţara-Românească; cf. Constantin Căpitanul (*Mag. ist.*, I, p. 242): «Şi Şărban vodă încă au strâns străji, jolniri, Cazaci, ca să meargă asupra lui Batăr Gabor». — Maloros. жовнїр vine din жолнїр prin жўонїр (cit. *jounir*).

**(58)** I. Bogdan, *Documente moldoveneşti din sec. XV şi XVI în arhivul Braşovului*, Bucureşti 1905, p. 51—52.

**(59)** In orig. **да гледашь пакы къ воиске твоеи, идѣже сѫт твои паче же любимїи, и сѫдства, и ѿт тебѣ помилованїи и почьтенїи юнаци и иже тебѣ болше любѧт** (Lavrov, *l. c.*, p. 51). E posibil ca vorba **сѫдства** să

fi pătruns în acest text dintr'o glossă marginală şi să fie deci posterioară alcătuirei Invăţăturilor. Această supoziţie s'ar puteà sprijinì şi pe traducerea grecească, care are: ἀλλὰ μετὰ τῶν εἰρημένων ἑξήκοντα ὀφείλεις εἶναι ὁμοῦ καὶ μετὰ τῶν ἀγαπώντων σε, ἢ εἰς τὴν δευτέραν φάλαγγα, ἢ εἰς τὴν τρίτην (cod. Athous, f. 107 v.). Dar şi'n cazul acesta **сѫдства** nu e mai tărziu decât sfârşitul sec. XVI şi are valoare şi pentru începutul lui, căci manuscrisul slavon al Invăţăturilor lui Neagoe Basaraba, după caracterele sale paleografice, nu poate fi mai nou decât sec. XVI. Aceasta o arată atât planşa anexată la ediţia lui Lavrov, care cuprinde începutul capitolului despre milostenie şi mângăere «**о милостыни и о покои**» (cf. Romansky, *l. c.*, p. 143), cât şi alte câtevà pagini fotografiate, ce a avut bunătatea să-mi comunice d-l Lavrov. Aceeaşi părere a exprimat-o prof. S. Vulović, care a văzut manuscrisul la 1877 şi l-a descris pe scurt în *Spomenik*-ul Academiei Sârbeşti din Belgrad, tom. XXXVII (1900), partea a 2-a, p. 44 şi urm., punând o parte a lui în sec. XV, alta în sec. XVI. De aceeaşi părere sunt P. A. Syrku, la care XIV, în loc de XVI, trebue să fie o greşală de tipar în Очерки изъ исторіи литературныхъ сношеній Болгаръ и Сербовъ, p. CCXXIX, şi St. Romansky, *l. c.*, p. 193, şi pare a fi şi A. I. Jacimirskij, în recenzia asupra ediţiei lui Lavrov, Валашскій Маркъ Аврелій и его поученія, în Извѣстія отдѣленія русскаго языка и словесности Имп. Академіи Наукъ, tom. X (1905), fasc. 4, p. 339 şi urm., sau p. 13 şi urm. din ediţia separată.

**(60)** Ed. dela 1843, p. 241.

**(61)** Miklosich, *Lex. pal.*, p. 575; *Etym. Wört.*, p. 236, s. v. *pelkŭ*. F. Kluge, *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*, Strassburg 1899, p. 409, traduce pe vechiul nordic *folk* cu «Leute, Heereshaufe, Heeresabtheilung» şi crede că această din urmă însemnare a avut-o şi cuvântul «Sippe». Din *folk* Litvanii au făcut, după dânsul, *pulkas*, iar Slavii *pl̥kъ*. M. Heyne, *Deutsches Wörterbuch*, III (1895), col. 1287, e mai reservat; el admite un raport între aceste trei cuvinte, dar fără să stabilească o derivaţie sigură între ele. Din textele citate de Heyne se vede lămurit că cea mai veche însemnare a germ. «Volk» este «ceată războinică», d. p. *dhazs himiliscâ folc* coelestis exercitus, «cetele îngereşti» ale noastre. Această însemnare s'a păstrat până astăzi în popor, în expresii ca *unter das Volk gehen* = unter die Soldaten gehen. Cf. A. Schröder, *Deutsche Rechtsgeschichte*, Leipzig 1898, p. 15. E interesant că şi în limba sârbească пук, din slav. comun *pl̥kъ*, însamnă popor, populus şi e sinonim cu народ (Vuk Karadžić, *Srpski rječnik*, p. 620). Cf. şi Sreznevskij, *Materialy*, II (St.-Petersburg 1902), col. 1747—49. Asupra noţiunilor «detaşament de oaste—popor» la Indogermani, vezi O. Schrader, *Reallexikon der indogermanischen Altertumskunde*, Grundzüge einer Kultur- und Völkergeschichte Alteuropas, Strassburg 1901, p. 920.

**(62)** Lavrov, *l. c.*, p. 51 : **на странѫ ѿт плъка твоего да стоиши, въ втор'ѣм или въ третїем плъцѣ**, în trad. grecească ἢ εἰς τὴν δευτέραν φάλαγγα, ἢ εἰς τὴν τρίτην (nota 59). Traducerea românească veche «să stai între a doua sau între a treia *ceată*, de laturea oștilor» (ed. cit., p. 241) nu este exactă, căci *pâlcul* nu poate fi confundat cu *ceata*, mai ales că erà o noțiune cunoscută și în Țara-Românească. Cf. în cronica cea mai veche a acestei țeri (*Mag. ist.*, IV, p. 246): Și așà trecură Dunărea cu toată oastea, și deacă trecură, *făcură oastea în trei pâlcuri* și un pâlc luă Neagoe (Basaraba).

Cu atât mai puțin poate fi confundat *pâlcul* cu *straja* sau *tabăra*, cum face N. Bălcescu (*l. c.*, p. 646) dându-le tuturor înțelesul «linie de bătaie». Un singur cuvânt se mai întrebuințează la cronicari, în deosebi la Miron Costin, ca sinonim cu pâlc, este cuvântul *stol*. D. p. «toată aripa ceea ce stă din direapta, stoluri după stoluri, au pornit la vad» (*Letop.*[2], I, p. 257); «oastea den loc de aice, cât va trece pârâul, îndată să se tocmească stoluri, să-și știe cine-și rândul, care după care va merge și-și va ține locul. Noi Leșii vom ține fruntea, după noi oștile Măriei Sale cneazului de Ardeal, după oștile ungurești Măria Sa Stefan Vodă cu oastea sa» (*ibid.*, p. 341). Stol e deci linie de bătaie. De aci *a se stolì*=a se așezà în linie de bătaie. Cf. tot la Miron Costin: «dacă au sosit toată oastea Leșilor peste vad, și husarii s'au stolit și au purces asupra oștii lui Mihai-Vodă» (*ibid.*, p. 257); «și au stătut în tocmeală cu oștile dincoace de Praova . . . și au purces cu toată oastea stolită asupra taberii lui Vasile-Vodă (*ibid.*, p. 307); «cum au ajuns la vadul Telejinului, cum au început a dare din sinețe, și deodată se stoliau până ar agiunge și celelalte bulucuri» (*ibid.*, p. 350). Deci *stol*=linie de bătaie, *buluc*=ceată. Cf. la Moxa «eși ca un leu mănios și spărgeà stolure, sc. Ahilei» (p. 353), «și aveà (Mihail) de multe ori dosadă de Turci (=Perși) și le oborăià stolurile» (p. 384), «șezù Vasilie în scaunŭ și se arătă înpărat stolure lorŭ» (p. 395), «se spăreară stolurile» (p. 399). Orig. mediobulgar are numai în pasagiul al doilea cuvântul **плъкъ: плъкы разбиваѫщие** (ed. mea, p. 162).

Cuvântul *stol* e în limba română mai nou decât *pâlc;* el e împrumutat direct dela Bizantini, la cari στόλος însemnà expediție, flotă, *detașament de oaste*, sau oastea întreagă. Dela Bizantini l-au împrumutat și alte popoare romanice, la care însamnă «flotă, trupe, echipagiu». La Grecii cei vechi însemnà și numai echipagiul unei corăbii. Cf. Cihac, *Éléments slaves etc.*, p. 704; O. Densusianu, *Histoire de la langue roumaine*, I, p. 359.

**(63)** Ed. Picot, p. 280.

**(64)** Ibid., p. 438.

**(65)** I. Bogdan, *Vechile cronice moldovenești înainte de Ureche*, București 1891, p. 154.

**(66)** Ed. Picot, p. 492.

**(67)** E vorba de 30.000 de oameni, împărţiţi în 30 de pâlcuri (ed. Picot, p. 502).

**(68)** Ruşii au împrumutat această instituţie dela Germani, cari se grupau, înainte de împărţirile teritoriale, în unităţi de o sută şi de o mie de oameni (Hundertschaften, Tausendschaften), sub comanda unor centenarii sau centuriones şi millenarii, got. hundafaths, thusundafaths, slav. vechiu **сътьникъ**, **тысѫщьникъ**, grec. ἑκατόνταρχος. χιλίαρχος. *Căpitanii de mie* şi *sutaşii*, despre cari vorbeşte Dimitrie Cantemir în *Descriptio Moldaviae*, p. 89, punând în fiecare ţinut câte un căpitan şi zece sutaşi, nu existau în sec. XIV şi XV, şi cu atât mai puţin înainte. Nici analele, nici documentele interne nu pomenesc niciodată de aceste demnităţi militare.

Dacă în celelalte texte vechi întâlnim cuvintele *miiaş* şi *sutaş*, acestea sunt simple traduceri ale cuvintelor slave sau greceşti corespunzătoare. Aşà d. p. în codicele Voroneţean: «e ei deca văzdură (orig. **въѕѹрѹ**) miiaşul şi voinicii, cuntiriră-se ceia ce bătia Pavelu. Apropiè-se miiaşulu, luo-lu elu şi dzise se lu leage» (ed. Sbiera, p. 34), grec. οἱ δὲ ἰδόντες τὸν χιλίαρχον καὶ τοὺς στρατιώτας ἐπαύσοντο τύπτοντες τὸν Παῦλον. Τότε ἐγγίσας ὁ χιλίαρχος ἐπελάβετο αὐτοῦ καὶ ἐκέλευσεν δεθῆναι (Acta Apost. **21**, 32—33). Cf. trad. slavă veche în codicele dela Šišatovac: **ѡни же видѣвъше тысоущника и воины прѣсташе, биюще павла** (F. Miklosich, *Apostolus e codice monasterii Šišatovac*, Vindobonae 1853, p. 39). N. T. dela 1648 şi bibl. dela 1688 modernizară pe miiaş în *căpitan* şi *polcovnic*, ed. Sbiera, p. 35. Acelaş lucru la p. 44-45, 46-47, 48-49, 50-51, 52-53, 58-59; în ultimele cinci pasage şi bibl. dela 1688 are *căpitanul*. «Audzi sutaşul şi se apropiè cătră miiaşu de spuse, grăi» (ed. Sbiera, p. 44), grec. ἀκούσας δὲ ὁ ἑκατοντάρχης προσελθὼν τῷ χιλιάρχῳ ἀπήγγειλεν λέγων (Acta Apost. **22**, 26). Cf. **сьтьникъ**, **сьтникь**, **сьтникь** în ed. cit. a Apostolului dela Šišatovac, p. 39, 41 şi urm. (**21**, 32, **27**, 1, 6, 31, 43) sau o altă versiune slavă din sec. XII publicată de E. Kalužniacki, *Actus epistolaeque apostolorum palaeoslovenice*, Vindobonae 1896, p. 54: **слышавъ же сътникъ, пристоупль къ тысоущьникоу съказа глаголѩ.** N. T. dela 1648 şi bibl. dela 1688 au amândouă *sutaş*. Pentru alte pasage, vezi indicele ed. cit., p. 239.

Instituţia căpitanilor de mie şi a sutaşilor — zic instituţia, căci numele acestor demnităţi puteau să fie cunoscute şi mai nainte, din literatură sau din contactul cu Ungaria şi cu Bulgaria (capitaneus, **катепанъ** — centurio, **сътьникъ**)—s'au introdus la noi pe la sfârşitul sec. XVI-lea, dela Poloni şi dela Cazaci, cari aveau, caşi Ruşii, *polcovnici* (polon. pułkowniki) peste o mie de oameni şi *sotnici* (polon. setniki) peste o sută. Cf. pentru sotnici, paginele 334 şi 370, iar pentru polcovnici = căpitani, pagina 371 din *Letop.*[2], I.

Voicecovschi «căpitanul de lefecii», despre care vorbeşte Miron Costin în pasagiul din urmă că se aflà în slujba lui Ştefăniţă, fiul lui Vasile Lupul, «cu o mie de oameni», erà Polon (Wojciechowski); oamenii lui erau Poloni şi Cazaci. De altă parte, tot Costin vorbeşte de căpitani moldoveni cari pe vremea lui Vasile Lupul şi Gheorghe Ştefan comandau câte 2.000 de oameni, între aceştia un căpitan de Fălciu (*ibid.*, p. 308; cf. şi p. 358). Spusa lui Ureche, că Ştefan cel Mare «au pus *hotnogi* (= ung. *hadnagy*) şi *căpitani*» peste oştile sale, nu dovedeşte nimic pentru sec. XV.

Introducerea târzie a căpitanilor de mie la Moldoveni ne explică de ce codicele Voroneţean, care după unii e tradus în sec. XVI, după alţii într'al XV-lea, nu întrebuinţează pentru grec. χιλίαρχος cuvântul *căpitan*, ci un cuvânt literar, creat de traducători şi necunoscut poporului, *miiaş*.

Am spus că Ruşii au împrumutat, în împărţirea armatei lor, sistemul decimal dela Germani, vecinii lor din apus. Imprumutul acesta trebue pus înainte de sec. VI. Poate că şi ceilalţi Slavi au avut acest sistem, dar l-au pierdut în timpul migraţiunilor spre vest şi spre sud. Acei dintre dânşii cari au stat pe loc l-au păstrat. Aşà se explică unele urme de el ce se găsesc la Poloni. Cel puţin unii istorici moderni ai lor, d. p. Balzer, în cursurile sale asupra istoriei dreptului polon, înclină spre teoria că cele mai vechi cete războinice numite *pułki* (sing. *pułk*, plsl. плъкъ) se compuneau din o sută de oameni şi că unitatea superioară lor, numită în izvoarele latineşti *legio*, aveà o mie de oameni. Numele polonez al acestor legiuni nu ni s'a transmis însă nicăiri. Cât pentru Slavii de sud, la ei nu se găseşte nici o urmă de sistemul decimal. De aceea nu se găseşte nici la noi. Romanii l-au avut numai în timpurile cele mai vechi ale Romei. Cf. O. Schrader, *Reallexikon*, p. 350.

**(69)** La descrierea luptei lui Bogdan II cu Polonii (ed. Picot, p. 74), unde corespunde latinescului «agmen». Compară cuvintele lui Ureche «un *polc* de Podolieni cu Buciaţchie» cu următoarele pasage din Długosz şi Cromer: «tripartito *agmine*... Theodoricus Buczaczki castellanus et capitaneus terrae Podoliae cum gentibus Podoliae», sc. procedebat (*Historiae Poloniae lib. XIII*, ed. dela 1711—1712, tom. II, col. 60), «tripartito *agmine* Moldaviam ingressi sunt..., Theodoricus Buciacius Podolios», sc. ducebat (*Polonia*, ed. dela 1589, p. 339). Tot aşà întrebuinţează Miron Costin cuvintele *polc* şi *polcovnic* numai când e vorba de trupe căzăceşti sau de alte trupe străine: «au spus limba, că sânt cu Constantin-Vodă 5000 de Căzaci den toate polcurile aleşi» (*Letop.*[2], I, p. 369); «au şezut Timuş aicea în Iaşi cu asaulii, polcovnicii şi atamanii săi» (*ibid.*, p. 321); «aveà şi hanul 2000 de Căzaci, cu Hanenco polcovnicul» (*ibid.*, p. 359); «mare năvală au făcut Turcii la oastea leşească,... şi au înfrânt pe Leşi şi două bulucuri de Nemţi cu doi polcovnici au perit cu totul» (*ibid.*, p. 279).

**(70)** Dovadă e sunetul *âl* pentru slav. **ļ** (*l* sonans), paleobulgarul **лъ**, **ль**. Cf. numele proprii *Vâlcu*, *Vâlcan*, *Vâlcea* (din slav. **вл**ъ**къ**), *tâlc* (din slav. **тлъкъ**) și altele asemenea. O. Densusianu, *Hist. de la langue roum.*, I, p. 277.

*Pâlc* (**плъкѹ**) e întrebuințat de câteva ori și în codicele Voronețean, în acelaș înțeles ca în cronici și totdeauna pentru grec. παρεμβολή «tabără, armată așezată în linie de bătaie» (ed. Sbiera, p. 31, 44, 50, 52). Pentru epoca bizantină E. A. Sophocles, *Greek Lexicon*, p. 856, dă următoarele înțelesuri lui παρεμβολή: 2. a drawing up of troops in battle-array; 3. company, band, body of troops, army; 4. castra = στρατόπεδον, encampment, camp; iar verbului παρεμβάλλω: to draw up in battle-array; 2. to fall into line; 3. to encamp (said of armies or companies). N. T. dela 1648 și bibl. dela 1688 au în pasagele de mai sus *tabără* în loc de pâlc.

Psaltirea Scheiană are pe lângă *pâlc* (παρεμβολή), plur. *pâlcure*, și verbul *a se pâlcuì* (παρεμβάλλειν, παρατάξεσθαι): se pâlcuescu-se spre mere pâlcure, nu se teame înrema mea (ed. Bianu, f. 77); pâlcuiră-se îngerii domnului împregiuriu dinsu, ce temu-se și izbăveaște ei (*ibid.*, f. 99); și cădzură pre mijlocŭ de pâlcul lorŭ și înpregiurul lorŭ umbrarului (*ibid.*, f. 248); în grec. ἐὰν παρατάξηται ἐπ' ἐμὲ παρεμβολή, οὐ φοβηθήσεται ἡ καρδία μου ps. **26 (27)**, 3; παρεμβαλεῖ ἄγγελος κυρίου κύκλῳ τῶν φοβουμένων αὐτὸν καὶ ῥύσεται αὐτούς ps. **33 (34)**, 8; καὶ ἐπέπεσον εἰς μέσον τῆς παρεμβολῆς αὐτῶν, κύκλῳ τῶν σκηνωμάτων αὐτῶν ps. **77 (78)**, 28. Textul lui Coressi a păstrat amândouă expresiile: *pâlc*, *a se pâlcuì*.

Traducerea bulgărească veche are în cele două dintâi pasage terminii **плъкъ** și **оплъчити сѧ**, iar în al treilea **станъ**, care traduce mai exact pe grec. παρεμβολή, d. p. psalt. din Bologna: **аще въпльчит сѧ на мѧ пльк**ъ, **не оубоит сѧ сръдце мое** (**26,** 3), **ѡпльчит сѧ аггелъ господьнь ѡкрѫстъ божщиих сѧ его и ӏзбавитъ ѩ** (**33,** 8), **падѫ по срѣдѣ стана их**ъ, **ѡкрѫстъ ѡчрѫща ихъ** (**77**, 28). *Psalterium bononiense*, ed. V. Jagić, Vindobonae MDCCCCVII, p. 117, 154, 377.

**(71)** Cf. d. p. vechiul rusesc большой полкъ corpul principal de armată, pe care îl comandă marele voevod, передовой полкъ avantgarda, pe care o comandă al treilea voevod, și сторожевой полкъ ariergarda, pe care o comandă al doilea voevod, pe vremea imperiului moscovit sau țaratului de Moscva (*Dicționarul Academiei Rusești*, întitulat Словарь церковнославянскаго и русскаго языка, St.-Petersburg 1847, III, p. 314). Ințelesul acesta al lui полкъ reiese și pentru timpuri mai vechi dintr'o sumă de pasage ale cronicei lui Nestor; cf. indexul la ediția comisiunei arheografice din 1872, p. 56.

**(72)** Sextil Pușcariu, *Etymologisches Wörterbuch der rumänischen Sprache*, I, Lateinisches Element, Heidelberg 1905, p. 106, după W. Meyer-Lübke, *Romanische Grammatik*, II §. 377, III § 20. Cf. G. Meyer, *Etymologisches Wörterbuch der albanischen Sprache*, p. 459.

**(73)** *Călării* și *pedestrii* sunt cuvinte de origine latină (caballarius, pedester) și se găsesc în cele mai vechi texte românești, d. p. în codicele Voronețean și în psaltirea Scheiană. Vezi pentru cel dintâiu ed. Sbiera, p. 56: «lăsară *călarii* (în orig. greș. кѫкарїи = кѫларїи) a merge cu rusulu (= cu dânsul)», grec. ἐάσαντες τοὺς ἱππεῖς ἀπέρχεσθαι σὺν αὐτῷ (Acta Apost. **23**, 32), și p. 18: «și vrea însuș pedestru se meargă», grec. μέλλων αὐτὸς πεζεύειν (Acta Apost. **20**, 13). In cronici aceste forme se întâlnesc mai rar (vezi d. p. «călări și pedestri» la Ureche, *Letop.*[2], I, p. 239, sau «oastea pedestră» și «Nemți călări cu foc» (adecă cu arme de foc) la Miron Costin, *ibid.*, p. 307 și 362.

Mai obișnuite sunt cuvintele *călărași* și *pedestrași*, formate cu suf. *-aș* după arcaș, pușcaș, sinețaș ș. a., deci forme mai nouă, d. p. «pentru împărechierea ce eră între călărași și între pedestrași» (Ureche, *l. c.*, p. 219), călărașii de țeară (Miron Costin, *l. c.*, p. 369, la domnia lui Gheorghe Ștefan), călărașii de Țarigrad (*ibid.*, p. 284, la domnia a doua a lui Ștefan Tomșa). Pentru pedestraș, cf. *ibid.*, p. 215, 307, 351, ș. a. *Călăreț* e mai rar, d. p. călăreț, călăreții fără foc, oastea călăreață, la Miron Costin (*ibid.*, p. 351, 362, 307). Colectivele corespunzătoare erau, ca și astăzi, *călărime* și *pedestrime* (*ibid.*, p. 148, 161, 228, 265, 351, ș. a.).

Când călărimea descălecă de pe cai, ca să lupte alăturea cu pedestrimea, se ziceà că ea *se pedestrește*, d. p. «și pedestrindu-se oastea, ca să nu nădăjduească de fugă» (Ureche, *l. c.*, p. 165), iar când pedestrimea încalecă pe cai, se ziceà că ea *se încălărează*, d. p «și îndată pedestrindu-se (sc. Moldovenii în lupta dela Marienburg) le-au săgetat caii sub Nemți, de li-au căutat a dare dosu; și aceiși ai noștri s'au încălărat și mare moarte au făcut într'înșii» (Ureche, *l. c.*, p. 140), sau «au putut a se încălărare» (Miron Costin, *l. c.*, p. 337). In adevăr, pe Moldovenii din sec. XIV și XV trebue să ni-i închipuim ca pe vechii Germani, cari se luptau cu aceeași îndemânare, după cum cereau nevoile războiului, când pe jos, când călare: eoque mixti proeliantur, apta et congruente ad equestrem pugnam velocitate peditum (Tacitus, *Germania*, c. 6). Tot așà Moldovenii. Deși mai toți aveau scuturi, iar boierii și curtenii pe lângă acestea zale și coifuri, armatura lor nu eră așà de grea ca a cavalerilor germani sau francezi; ea nu împiedecà pe călăreț să se lupte și pe jos.

Călărimea veche Moldoveană trebue s'o împărțim, după arma pe care o întrebuință, în *sulițași* și *arcași*: cu sulița se luptau mai ales boierii și curtenii, cu arcul țăranii pedestri din cetele lor sau «oastea de țară». Cuvintele sulițaș și arcaș sunt formațiuni românești cu sufixul *-aș*, care după unii ar fi de origine latină, identic cu *-arius* (B. P. Hasdeu, *Cuvinte din bătrâni* I, p. 287—288, la cuv. *măciucaș*), după alții e împrumutat dela Sârbi sau dela Unguri, la cari acest sufix formează ca și la noi «nomina agentis»

(Sextil Pușcariu, *Die rumänischen Diminutivsuffixe*, p. 114 și urm.; O. Densusianu, *Histoire de la langue roumaine*, I, p. 362—365). Sulițașii și arcașii nu formau însă două corpuri de armată deosebite, cum formau sinețașii și pușcașii, fiindcă în timpurile mai vechi și în sec. XIV și XV orice oștean, fie el boier, fie țăran, știà să mânuească și sulița și arcul cu aceeași dibăcie. Cronicarul polon Marcin Bielski, care a luat parte la lupta dela Obertin, zice despre Moldoveni: «sunt bravi, meșteri a mânuì sulița și pavăza (1), deși sunt niște țărani proști luați dela plug (2). Mai nainte ei întrebuințau un fel de suliță cu două vârfuri (3), unul drept și ascuțit ca un stilet, celălalt strâmb ca o coasă. Trecând repede lângă dușmani, cu vârful cel drept străpungeau, iar cu cel strâmb trăgeau de pe cal, și astfel făceau mari pagube. Armurile sunt puține, pavezele (4) sunt simple, sulițele fără flamure; în acest mod, armata e întunecoasă la vedere (5). Afară de curteni (6), mai toți ceilalți sunt țărani, cu șele neacoperite și cu scări de stejar, dar voinici în atacul cu sulița» (*Sprawa rycerska*, Cracovia 1569, cap. despre arta militară la Moldoveni, tradus de B. P. Hasdeu în *Arhiva istorică a României*, I, 2, p. 168—169). Că sulița și arcul erau armele de preferință ale Moldovenilor, se vede din toate descrierile luptelor lor cu Ungurii, Polonii și Turcii, din condițiunile în cari cnejii moldoveni intrau în serviciul regilor poloni în sec. XIV și la începutul secolului XV (v. memoriul meu despre *îndatoririle militare ale cnejilor și boierilor moldoveni în sec. XIV și XV)*, din desele comenzi de arcuri, probabil și de suliți, ce domnii moldoveni, ca și cei munteni, le făceau la Sașii din Transilvania, din faptul că în lupta de la Baia Matei Corvin s'a ales cu o rană de săgeată (**ѹстрѣленъ кнстѫ** zic analele bistrițene, *l. c.*, p. 38), că Bogdan III și-a înfipt cu mâna sa proprie sulița în poarta Liovului (Ureche, ed. Picot, p. 236), că unul din jocurile de predilecție ale domnilor erà jocul cu «sulița la halcà», pentru care fiul lui Lăpușneanu aveà o adevărată patimă (Ureche, *l. c.*, p. 468 și 472; asupra acestui joc cf. Hasdeu, *Cuvinte din bătrâni*, I, p. 268) ș. a. m. d. Cu arcul și cu sulița se luptau în evul mediu și popoarele din jurul nostru; tot

(1) Orig. „z drzewcem za tarcza“, i. e. cu sulița (drzewce=Lanzenschaft) in dosul pavezei sau scutului.

(2) Bielski adogă „și dela vite, de cari sunt destule acolo“ (od pluga i od dobytka, ktorego tam dosyć). *Dobytek*, un cuvânt arhaic în limba polonă, inseamnă „vite de casă, bydło domowe“ (Linde, *Słownik*, I. p. 454); cf. добитък, -ток în documentele muntenești.

(3) Orig. *oseki*, dela sing. oseka, Hacken. Traducerea lui Hasdeu e liberă, dar bună.

(4) Orig. *tarcza*, cu adaosul *niepowloczone*, adecă neîmbrăcate.

(5) Orig. „nie swietle“, adecă „fără strălucire, nu e strălucitoare“. Cu alte cuvinte, scuturile erau de lemn curat.

(6) Orig. *krucyanow*, greș. în loc de kurcyanow, kurtyanow; cf. cronica lui Brzeski, citată la nota 44.

ele fuseseră armele de predilecţie ale strămoşilor Romani şi ale strămoşilor mai îndepărtaţi, Indogermanii.

In sec. XV şi XVI Moldovenii au făcut cunoştinţă cu armele de foc, cu *puştile* şi *sinețele*, pe care, se 'nţelege dela sine, nu le mânuiau toţi, ci anumiţi ostaşi pedestri, cari din pricina aceasta se numiau *puşcaşi* şi *sineţaşi* sau *puşcari* şi *sineţari*, două cuvinte româneşti, formate din puşcă şi sineaţă cu sufixele *-aş*, *-ariu*.

Puştile sunt mai vechi decât sineţele, şi, după toate probabilităţile, Moldovenii le-au cunoscut întâiu prin Unguri. In sec. XV şi XVI *puşcă* însemnă arma pe care astăzi o numim *tun*. Cu ea se aruncau ghiulele de piatră, de fier, de schijă şi de plumb, la început numai la asedieri de cetăţi, apoi şi în câmp deschis (sec. XVI).

Cuvântul e cunoscut la toate popoarele slave (*puška*) şi la Unguri (*puska*, cetit *puşcoa*) cu înţelesul actual de tun şi puşcă «Kanone, Flinte»; cf. Miklosich, *Etym. Wört.*, p. 268, şi *Dicţionarul Academiei Ruseşti*, unde пушка e definită «maşină de aruncat pietre». Originea lui e vechiul german *buhsa* din **buhsja*, mediogermanul *bühse*=lat. buxis, grec. πυξίς (F. Kluge, *Etym. Wört.*[6], p. 61). Ungurii l-au împrumutat dela Slavi, probabil dela Cehi, cari l-au cunoscut înaintea lor, iar noi dela Unguri, dela cari ne-a venit direct şi cuvântul *puşcaş*. Cf. *puska* «bombarda, sclopetus s. sclopetum, tormentum, jaculatorium» şi *puskás* (pronunţat *puşcaş*) «sclopetarius, catapultarius, jactor», ap. Szarvas et Simonyi, *Lexicon linguae hungaricae veteris dialecti*, II, col. 1340—1341. Puşcaş se zice şi astăzi în Transilvania, pe lângă puşcariu, cum se zicea şi în Moldova pe timpul lui Dimitrie Cantemir. Cf. «capitaneus darabanorum cum *puszcasziis* vel tormentariis militibus» (*Descr. Mold.*, p. 92) cu *puşcarii* lui Ureche (*Letop.*[2], I, p. 228). *Puškarь* se zicea şi în limba veche rusească, independent de a noastră (*Dicţ. Acad. Rus.*, III, p. 582).

In cronicele Moldovei se pomeneşte întâiaş dată de puşti la an. 1462, când se spune că Ştefan a fost lovit la gleznă de o puşcă (пꙋшкою) ungurească la asediul Chiliei (I. Bogdan, *Cronice inedite*, p. 37; *Vechile cronice moldoveneşti înainte de Ureche*, p. 144 şi 174). Din descrierea luării acestei cetăţi de către Ştefan, la 1465, se vede că el a întrebuinţat şi puşti pentru baterea şi dărâmarea zidurilor, de oarece analele, deşi nu pomenesc anume de puşti, întrebuinţează însă aceleaşi expresii ca sub an. 1497, unde se descrie asediul Sucevii din partea Polonilor. «Şi toate *puştile cele mari*, *cu care bătuseră cetatea Sucevii*, au fost luate atunci (de Moldoveni), şi altele mici şi multe şi mai mici: и въсѧ пꙋшки великыи, иже рваша съ ними на сꙋчавь градꙋ, тогда възѧти быша, и инии мали, и поменши мнозн» (*Cronice inedite*, p. 46). Sub an. 1465: «loviră şi începură *a bate cetatea Chiliei*, şi astfel o bătură toată ziua: ꙋд[а]рнша и начаша рвати градь келїискы, и тако рваша

**вєсь дьнь»** *(ibid.*, p. 37). Cu ce ar fi putut să bată Chilia decât cu puşti? De alte maşini de asediu nu vorbesc nici izvoarele indigene, nici cele străine. Cf. «a bate cu tunuri» la Moxa, *l. c.*, p. 404.

«Puştile mai mici» de care se vorbeşte în pasagiul dela 1497 trebue să fi fost acelea ce în izvoarele româneşti se numesc *săcăluşe* şi *pive*, d. p. la Miron Costin, *Letop.*², I, p. 328, 331 (sacaluşe), 343 (patru puşti şi o pivă). *Pivă, piuă*, demin. *piuliţă*, în înţeles de mortar şi moară, e de origine latină, *săcăluş* e ungur. *szakállos, szakállas* «bombarda, sclopetus s. sclopetum pogonatum», ceeace Nemţii numesc «Doppelhacken», după forma pe care o are şi astăzi (Szarvas et Simonyi, *l. c.*, III, col. 41 ; *A magyar nyelv szótára*, V, 1 (1868), col. 996 ; Hasdeu, *Cuvinte din bătrâni*, I, p. 440).

Este interesant a constată că în pasagiul dela 1497 al analelor bistriţene şi într'o inscripţie dela 1454 (v. memoriul despre *Inscripţiile dela Cetatea-Albă şi stăpânirea Moldovei asupra ei*, p. 330) textele slave întrebuinţează pentru puşcă cuvântul **орѫжїє, ѡрѫжїє**, iar pentru a «înarmă cu puşti» verbul **орѫжити**. In textele vechi bulgăreşti **орѫжиѥ** înseamnă *armă* în general, în limba veche rusească înseamnă însă şi *tun*; cf. оружейный дворъ = хранилище огнестрѣльныхъ тяжелыхъ орудій (*Dicţ. Acad. Rus.*, III, p. 78). Aceasta ne explică de ce la cronicarii secolului al XVII-lea, d. p. la Miron Costin, *armata* însamnă propriu «*artileria*», nu oastea, ca astăzi, sau flota, ca la începuturile timpurilor moderne în toate ţerile romanice ; cf. polon. *armata*, *harmata* armă, tun, artilerie, flotă. «Zamoischii singur cu pedestrimea şi *cu armata, adecă cu puştele*, au ţinut mijlocul»; «şi au căzut toată pedestrimea lui Mihai-Vodă, cu toată armata, pre mâna lui Zamoischii» (e vorba de lupta dela Teleajen, *Letop.*², I, p. 256—257). Cf. «multe puşti şi arme luând cu sine» din cronica lui Ureche *(Letop.*², I, p. 191) cu textul lui Macarie (sec. XVI) «tărând cu sine arme grele: **тѧжкаа орѫжїа съ собоѭ козащє»**, ceeace nu puteau fi decât tunuri. Aceasta se vede din descrierea mai departe a luptei lui Petru Rareş cu Ardelenii, în care se spune că «protivnicii lui se arătau foarte puternici şi prin armele pe care obişnuiau a le numi puşti: **съпротивнїи же паче крѣпчаиши показовахѫ сѧ и отъ орѫжїи оубо, иже поушкы обыкошѧ звати»** *(Vechile cronice moldoveneşti*, p. 155). Cred că în acelaş sens poate fi luat cuvântul **ѡрѫжїє** în cele două scrisori ale lui Ştefan cel Mare către Braşoveni dela c. 1476 şi 1500—1504, din care rezultă că la Braşov se turnau tunuri pentru dânsul *(Documente moldoveneşti din sec. XV şi XVI în arhivul Braşovului*, Bucureşti 1905, p. 44 şi 48). El poate fi privit ca întemeietorul artileriei moldoveneşti, care pe vremea lui Petru Rareş eră destul de însemnată.

«Puştile lor» (strzelbe), zice Bielski despre Moldoveni, «sunt bune, dar cam grele. Luarăm atunci (în lupta dela Obertin) dela Moldoveni 50 de tunuri mari de spijă (dzial spiżanych) şi toate tunurile mici de fier (hakownice

żelazne). Aceste din urmă erau câte șase sau câte opt la un loc, pe (câte) două rotițe ușoare, încât nimic nu poate fi mai trebuincios pentru infanterie, căci le duce după sine ori unde merge, le întoarce cum vrea și, încunjurându-se cu ele în marș, nu se teme de nici un atac de cavalerie. Tuburile sunt astfel, încât se aprinde repede unul dela altul, succesiv. Incărcarea e grabnică; cartușele sunt învelite în hârtie; lungimea tuburilor este cevà peste un cot; gloanțele sunt ordinare, fie de fier, fie de plumb» (*Arhiva istorică*, I, 2, p. 169). Traducerea lui Hasdeu e liberă, dar corectă, afară de două expresii pe care le-a lăsat netraduse: «astfel că pușcătura poate să meargă fără întrerupere» (după încărcarea e grabnică) și «gloanțele ce intră în ele (sc. tunuri) sunt așà de mari, ca la tunurile cele mici» (v. orig. la p. 164). Bielski le zice acestora *hakownice* (germ. *Hackenbüchse*); erau niște tunuri cu țeava îngustă și lungă (Linde, *Słownik* [2], II, p. 167).

*Tunul* îl constat în cronicele moldovenești întâiaș dată la Miron Costin (*Letop.*[2], I, p. 257 și 341). Ureche are totdeauna *puști*, *puște* (*ibid.*, p. 161, 164, 168, 171, 193, 217, ș. a.). Numai despre Ioan Armeanul (p. 228) spune că aveà în lupta dela Cahul «optzeci de *puște hușnițe (haubițe)*», afară de cele treizeci de puști (=tunuri), de fiecare polc câte una. Puștile hușnițe sunt acelea pe cari Polonii le numiau *haubice* (germ. *Haubitzen*) și cu cari aruncau ghiulele de piatră sau granate ; de aceea *haubica* se numià la ei și *granatnik* (Linde, *Słownik*[2], II, p. 117). Erau cevà mai lungi decât săcălușele și cevà mai scurte decât tunurile. E curioasă forma *hușniță*, care se apropie mai mult de prototipul ceh *houfnice* «Steinschleuder», decât de polon. *haubica*. In Germania se pomenește de Haubitzen numai în urma războaelor hussitice, ca de niște tunuri primitive «zum Schiessen von Granaten und Kartätschen» (Grimm, *Deutsches Wörterbuch*, IV, 2, p. 567).

In Țara-Românească puștile aveau acelaș nume ; cf. *Documente privitoare la relațiile Terii-Românești cu Brașovul*, p. 62, an. 1432—1433: пѕшке. Domnii le comandau, împreună cu praful de pușcă, la Sașii din Brașov (*ibid.*, p. 63 și 80). Tunul îl constat întâiaș dată la Moxa: «și se suia Grecii și Frâncii prin turnurile cetăților de-i înprăștiia pre departe pre Turci cu svineațe, cu sacalășe și cu tunure» (*Cuvinte din bătrâni*, I, p. 404).

*Sinețele* sau puștile de astăzi trebue să se fi introdus în armata moldovenească pe vremea lui Petru Rareș; sub el apare întàiaș dată și cuvântul *sinețariu* sub forma veche *svinețariu* (pl. свинецари în scrisoarea dela 1530 către Brașoveni, *Documente moldovenești din arh. Brașovului*, p. 52). *Sineață*, vechiu *svineață* (v. pasagiul citat mai sus din Moxa) e rus. și maloros. свинецъ, plumb; pentru *svi* = *si*, cf. *sirep*, *sireap*, din rus. свирѣпый, maloros. свирипый sălbatic, crud și croat. *svirepica* iapă (Hasdeu, *Cuv. din bătr.*, I, p. 440).

Astfel de sinețe poate să fi fost armele despre cari vorbește Macarie în

pasagiul citat mai sus, spunând că pe lângă puștile cele grele, Moldovenii au pus mâna în lupta de lângă Brașov cu Ardelenii și pe «altele mai mici asemenea lor: **и малѣишѧ подобныѧ имь**». Românii au împrumutat, în tot cazul, acest cuvânt dela Ruși, la cari свинецъ însemnă nu numai «plumb», ca la vechii Bulgari sau la Sloveni (Miklosich, *Etym. Wört.*, p. 331), ci și «gloanțe de plumb», свинцовыя пули, cum îl definește dicționarul Academiei Rusești, IV, p. 99. Cihac, *Éléments slaves etc.*, p. 612, îl derivă greșit din turcește.

In cronicele moldovenești această armă e numită *sineață*, *seneață*, *săneață*, iar ostașii cari o purtau *sinețași*, *senețași*, *oameni sinețași*; v. *Letop.*[2], I, p. 228, 231, 257, 280 (iarba de sinețe și plumbul, glonțuri de sinețe), 317, 341, 344 (sinețe de țiiși) și p. 328, 341, 437.

Transcriu aci un pasagiu din cronica lui Miron Costin, care deși se referă la sec. XVII și anume la luptele lui Vasile Lupul cu Gheorghe Ștefan, e totuși foarte interesant, fiindcă dintr'însul se vede părerea ce aveau contimporanii asupra armelor de care am vorbit mai sus, părere pusă de Miron Costin în gura polcovnicului polon Condrațchi: «Să facem dară cu toții năvală până n'au șanțuri (sc. Cazacii). Și la grabă, așà de sârg, nice sinețele nu se slobod toate; iară cetatea (sc. Suceava), căci va da den puști și den sacalușe, acele puțină pagubă fac în oaste, ales care mișcă și la un loc nu stă. Nu toate câte se slobod glonțurile nemeresc; mai larg este pre de lături decât omul. La noi este o poveste, că cine este de glonț de tun să piară, tot erà de tun de fulger să moară. Mică țintă este omul cu sabia smultă, și mai lesne-i sinețașului a nemerire o vrabie, decât pre un om călare cu arme» (*Letop.* [2], I, p. 341). Dacă aceste principii tactice sunt adevărate pentru jumătatea secolului XVII, cu atât mai adevărate trebue să fi fost ele pentru sec. XV și XVI, când oamenii erau și mai puțin deprinși cu armele de foc.

Am spus că avantgarda armatei se numià în vechime *straja*, iar corpul principal *toiu*. Straja e slav. **стража** «custodia, custos» și înseamnă în limba veche românească *a)* pază, păzitori sau paznici, garnizoană, de unde *străjariu* (bulg. стражарь, стражырь) = ostaș de pază, d. p. la granițe, la vaduri, în cetăți, la curtea domnească, ș. a. m. d.; *b)* avantgardă, trupă trimeasă înaintea armatei, spre a cercetà poziția și tăria dușmanului, sau spre a începe lupta. Insemnarea dintâi e bine cunoscută și astăzi (cf. Ureche, *Letop.* [2], I, p. 215). A doua a rămas arhaică. In analele sec. XV o găsim sub an. 1497 (*Cronice inedite*, p. 45), unde se povestește că Ștefan, auzind de trecerea Polonilor de la Coțmani la Șipinți, «își întări și își îndreptă straja» (**ѹтврьди и ѹправи стража**) împotriva lor, iar el se duse dela Suceava la Ro-

man, unde poruncì să se concentreze «oastea» (**воиска**). Cu acelaș înțeles întrebuințează cuvântul strajă Ureche în propozițiile «au răpedzit pe Șendrea hatmanul înaintea oștii muntenești cu puțintei slujitori, ca în chip de strajă» (*Letop.* [2], I, p. 161) și «au prins de veste că și straja lui Ion Bodea nu-i departe» (*ibid.*, p. 224). Tot așà Miron Costin (*ibid.*, p. 338 și 340). Înțelesul militar al acestui cuvânt e împrumutat dela Ruși, la cari сторожа (popular) sau стража (literar) însemnà nu numai «oameni de pază, paznici», ci și avantgardă. Cf. în cronica lui Nestor «eu sunt omul lui (sc. al cneazului) și am venit înainte ca strajă (въ сторожѣхъ); după mine vine pâlcul cu cneazul (полкъ со княземъ), nenumărată mulțime» (*Dicț. Acad. Rus.*, IV, p. 230, sau Лѣтопись по лаврентіевскому списку, ed. comisiunei arheografice dela 1872, p. 65; pentru alte citate v. indexul acestei ediții, p. 56, s. v. полкъ). Identic cu сторожа e сторожевый полкъ, pâlcul de strajă, pâlcul ce merge înainte.

In Țara-Românească erà, se vede, obiceiul ca straja să fie împărțită în două corpuri, căci învățăturile lui Neagoe vorbesc de straja întâia și a doua; ele aveau să intre în luptă înaintea «oastei celei mari», cum e numit toiul, sau înaintea «taberii celei mari», cum îi zice greșit pe românește traducătorul din sec. XVII. **Тѣмже егда въсхощеши поити къ ним** (sc. **сжпротивникомъ**), **ты же прѣжде да наредниши и оутъкминиши страже по ѡбычѣю, да идѫт напред;** [**пръвѣе да идет пръваа стража**], **таже за нєѫ втораа стража, и по неи великаа воиска** (Lavrov, p. 48; cuvintele puse în parenteză sunt întregite de mine), adecă «Deci, când vei vreà să mergi împotriva lor (sc. a dușmanilor), să-ți întocmești și să-ți rândueşti mai întâiu străjile după obiceiu, ca să meargă înainte; întâiu să meargă straja întâia, după ea straja a doua, și după aceasta oastea cea mare». Traducerea românească din sec. XVII are: «deci când vei vreà să eși la vrăjmași cu războiu, tu întâiu să rândueşti și să tocmești *streji*, să meargă mai nainte, cum este obiceiul, și să meargă una mai nainte, alta mai după aceea, iar a treia să fie tabăra cea mare» (*l. c.*, p. 238), iar cea grecească: «σὺ δὲ μετὰ πάντων τῶν ἐκλεκτῶν εἰς γενναιότητα τοῦ φοσσάτου σου μεθ᾽ ὅλης προθυμίας κατὰ πρόσωπον τῶν ἐχθρῶν σου ἐξόρμησον... Εἰς φάλαγγας δὲ ὀφείλεις τὴν πᾶσαν σου στρατιὰν ποιῆσαι τρεῖς, πρώτην καὶ δευτέραν καὶ τρίτην. Τῆς πρώτης οὖν κρουσάσης καὶ ἀναμιχθείσης τοῖς ἐχθροῖς, ἡ δευτέρα κατόπιν γενναίως ἐπελθέτω (în cod. ἀπελθέτω), ἡ δὲ τρίτη καὶ μεγίστη ἡ πλείους ἔχουσα τοὺς ἄνδρας εὐθὺς κατὰ πόδας (cod. Athous, f. 104 v.). Cum se vede, traducătorul grec are peste tot, pentru **стража**, φάλαγξ, care ar fi traducerea exactă a lui **плъкъ**; vezi nota **62**. Cf. Moxa (*Cuv. din bătrâni*, I, p. 374) «erà tremisŭ Foca de *străjari* să le ceară mirticŭ, iară înpăratulu-i bătŭ și-i zise: treaceți Dunărea de vă hrăniți cu prădare. Foca se întoarse măniosŭ și pârâ pre înpăratul cu amarŭ; atunce se sculară toate ceatele de rădicară pre Foca înpăratu» și Cronica cea mai veche a Țerii-Românești

(*Mag. ist.*, IV, p. 279) «Mihaiu-Vodă... puse tabăra la sat la Hulubeşti şi trimise *străji* asupra Tătarilor pre Radul Buzescul cu fraţii lui, Preda postelnicul şi Stroe stolnicul şi Radul Calofirescul, cu o seamă de oşti alese».

Pentru grosul armatei, cred că Românii întrebuinţau din timpuri foarte vechi cuvântul *toiu*, care în limba de astăzi însemnă «mijloc, culme, punct culminant». Fr. Damé, IV, p. 160, citează exemplele: au eşit din toiul Tătarilor; unde-i toiul fânului; în toiul rugăciunei; când erà soarele 'n toiu. Cele două dintâi, luate din Neculae Costin şi din poezia populară, ne arată înţelesul primitiv al cuvântului, ca şi următoarea frază din *Hronicul Româno-Moldovlahilor* al lui Dimitrie Cantemir: «fiind viclean împărăţiei, în mijlocul toiului s'au dat în partea Hunilor» (ed. Academiei Române, p. 284). Ceva mai obscură e la dânsul fraza «slabă bătaie făcând, oricând sta cu dânşii la toiu» (*ibid.*, p. 409; glossariul, p. 889, îl explică greşit cu «încăerare»). In loc de toiu Miron Costin zice *temeiu*: «au mers cu toată tabăra dirept asupra temeiului oştii turceşti»; «era descălecată orda cu temeiul la un sat anume Brătuleni» (*Letop.*², I, p. 274 şi 318). Cf. «temeiul şi toiul oştilor» în traducerea învăţăturilor lui Neagoe Basaraba (nota 42).

Cihac (*Éléments slaves etc.*, p. 623) şi Miklosich (*Türkische Elemente II*, p. 75; *Nachtrag II*, p. 56) găsiau originea cuvântului *toiu* în turc. de nord *toj* «ospăţ». F. Th. Korsch, în recenziunea sa asupra scrierii lui Miklosich, o căută în osman. *tojum*, *dojum* «pradă, plean, mulţime» (*Archiv f. slav. Phil.*, IX, p. 674). Nici una nici alta din aceste etimologii nu e admisibilă din punct de vedere semantic. Singura etimologie probabilă e a d-lui O. Densusianu, care crede că *toiu* este cuman. *toy*, tradus în *Codex Cumanicus* prin *convivium* (v. ediţia lui Géza Kuun, Budapest 1880, p. 288; tot acolo se află şi forma *tov*). «Inţelesul propriu din limba cumană a dispărut în româneşte şi a fost înlocuit cu cel de zgomot sau punct culminant al unei acţiuni» (*Histoire de la langue roumaine*, I, p. 383). E probabil însă că înţelesul românesc a existat şi în limba cumană; *toj* a putut să însemne d. p. «tovarăşi de masă», de unde «tovarăşi de luptă» ai principelui, «corpul de armată comandat de dânsul» sau «corpul din mijloc», toiul armatei. Cuman. *toj* e înrudit cu osman. *tojum*, *dojum*, dar românescul *toiu* nu poate să vină din acesta, deoarece el a dat în limba noastră *duium*, care însamnă a) mulţime, grămadă, d. p. «cu duiumul», b) pradă, d. p. «s'au întors în ţara sa cu mult duium şi robi», «nu puteau birui Leşii să ducă duiumul» (*Letop.*², I, p. 183). Astfel *toiu* este la noi un împrumut mai vechiu decât influenţa osmană şi trebue să derive din epoca cumană. E tocmai epoca când Românii de dincoace de Carpaţi se organizau în voevodate şi începeau prin urmare să se lupte cu trupe mai mari, împotriva Cumanilor şi apoi a Tătarilor.

Nici când *toiu* n'a însemnat în româneşte *tabără*. Pentru noţiunea aceasta,

în textele slave indigene avem cuvintele **окол** și **станъ** (*Cronice inedite*, p. 39, 40, 46), iar în textele românești tabără. Asupra acestui cuvânt, foarte răspândit în Europa răsăriteană, v. Miklosich, *Etym. Wört.*, p. 346.

**(74)** In orig. **таже нареди вьсѧ орѫжїе твое и възвесели глотѫ твоѫ, комоужде ıакоже ест емоу ред** (Lavrov, p. 47). Traducerea veche românească are «astfel să-ți întocmești toate tunurile și oștile tot cete, cum le va fi rândul» (ed. cit., p. 237), iar cea grecească «καὶ μετὰ ταῦτα εἰς τάξιν θὲς τὸν λαόν σου καὶ τὴν στρατιάν σου κατὰ τὴν τάξιν αὐτῶν» (cod. Athous, f. 103 v.). «Oștile tot cete» pentru **глотѫ** e greșit. Cu alt înțeles, cunoscut din limba sârbească, e întrebuințat **глота** în fraza **егда вьмѣстиши глотѫ на трапезѫ** = când îți pui gloata la masă (Lavrov, p. 3; în cod. Athous, f. 41, λαός). Cf. Vuk Karadžić, *Srpski rječnik*, p. 89; H. Tiktin, *Rumänisch-deutsches Wörterbuch*, fasc. 11, Bukarest 1907, p. 677—678.

**(75)** Miklosich, *Etym. Wört.*, p. 66 și 422; O. Densusianu, *Histoire de la langue roumaine*, I, p. 272 și 285. E aproape de prisos să mai spunem că *gloată* n'are aface cu *glod*, cum credeà Cihac (*Éléments slaves etc.*, p. 122). La cuvintele citate de Miklosich din limba paleobulgară, din cea sârbească, neoslovеană *(glota)* și malorosiană *(hlota)* se poate adăogà bulg. глото (n.) 1. grămadă de oameni, 2. turmă, глота (f.) pleavă și глотомь (adv.) cu grămada (Gerov, *Rěčnik na blъgarskyj jazyk*, I, p. 221).

Pe lângă exemplele citate în text din cronica lui Ureche, atrag atențiunea asupra următoarelor expresii din Miron Costin, din care se vede că înțelesul cuvântului «gloată» oscilà între «mulțime» și «oaste de țară, pedestră», apropiindu-se de «ceată, ceată mai mare»: «gloate den țeară» *(Letop.*[2], I, p. 292, 296); «ienicerii adunați în gloată» *(ibid.*, p. 285: se știe că ienicerii erau o trupă pedestră); «ce-i vinovată gloata? capul să se piarză, se vor potolì gloatele» (p. 298); «cealaltă gloată, tot țărănime, bejeniți de pen pregiur» (p. 300); «gloata boierilor», «boierii cei de scaun cu gloatele sale», «boierii cu câtă gloată aveau» (p. 264, 327, 365). Tot așà în codicele Voronețean, în care *gloata* traduce pe grecescul ὄχλος, πλῆθος, δῆμος, συναγωγή, συνέδριον (ed. Sbiera, glossariu, p. 198), însă și pe σπείρα (σπεῖρα) «cohors, manipulus»: eși veaste către miiașul gloateei spirea *(ibid.*, p. 34), grec. ἀνέβη φάσις τῷ χιλιάρχῳ τῆς σπείρης (Acta Apost. **21,** 31); **спирѣ** din traducerea românească e dat. sing. al slav. **спира** = grec. σπείρα, care se găsește în câtevà manuscrise vechi sârbești și e glossat într'unul din ele cu **чета**: **спира есть глаголема чета** (Miklosich, *Lex. pal.*, p. 872). In traducerea slavă veche gen. σπείρης e dat cu adj. **воиньскъ**, d. p. în textul Apostolului publicat de E. Kałużniacki **прїде вѣстьникъ къ тысоущникоу воиньскомоу** (p. 52). In loc de *miiașul gloateei* N. T. dela 1648 are *căpitanul șireagului*, iar biblia dela 1688 *căpi-*

*tanul polcului*. Cf. Moxa, *l. c.*, p. 361 și 400, «sveatnicilorŭ și gloatelorŭ, denaintea gloatelor».

Acelaș înțeles ca gloata, însă cu o nuanță pejorativă, îl are la Miron Costin cuvântul *holota* (polon. *hołota*, maloros. *hłota)*: «holota Leșilor ce erà în goană»; «holota Leșilor cari îmblau drept hrană» *(Letop.*[2], I, p. 271); «holota ce erà strânsură, temându-se de hatman, pentru să nu le ia dobânda, că jăcuise multe case în țară, au năvălit să apuce ei să treacă Nistrul» (*ibid.*, p. 274).

Gloatele erau pedestrimea neorânduită, țărănimea care luptă, ca vechii Germani, «vagis incursibus aut disiectas per catervas». Ele creșteau în timpul unei expediții, prin alăturarea la ele a țăranilor din ținuturile pe unde trecea oastea. De aceea *a se înglotì* însamnă la cronicari «a se adunà, a se concentrà», nu «a se rânduì în gloate», cum credeà Neculae Bălcescu *(Mag. ist.*, II, p. 52). Cf. la Miron Costin: «dacă s'au înglotit oastea lui Mihai-Vodă, i-au spart pe haiduci» (*Letop.*[2], I, p. 255); «au tras spre țara sa (Mihai), pentru să-și mai înglotească oastea și să mai obosească pe Leși» (*ibid.*, p. 256); «hatmanul leșesc, înțelegând de scularea lui Hmil la Praguri, . . . până nu s'are înglotì Căzacii, să se lățească în amestecături, au purces din Bar» (*ibid.*, p. 317); «Vasile-Vodă, până a nu se mai înglotire și a se întărire partea lui Stefan-Vodă, au ales 800 de osteni . . . și i-au trimis asupra lui Stefan-Vodă» (*ibid.*, p. 338). Cf. «se înglotiră și se rădicară spr'inșii» la Moxa *(Cuvinte din bătrâni*, I, p. 396).

**(76)** Ed. Picot, p. 574.

**(77)** I. Bogdan, *Documente privitoare la relațiile Terii-Românești cu Brașovul și cu Țara-Ungurească*, București 1905, I, p. 57 și 103.

**(78)** Vezi locurile citate din Miklosich la nota 75.

**(79)** Se știe că Ungurii și-au împrumutat, după creștinarea lor prin Ștefan cel Sfânt, mai toată organizarea lor militară și administrativă dela imperiul german. Acesta este un fapt nediscutat, deși în amănunte încă nu destul de lămurit în istoriografia ungurească. Vezi d. p. E. v. Krajner, *Die ursprüngliche Staatsverfassung Ungarns seit der Gründung des Königthums bis zum J. 1382*, Wien 1872. In istoria Austriei de A. Huber (*Geschichte Österreichs*, 5 vol. până la 1648) capitolele relative la vechile instituții ale Ungariei sunt tratate cu multă competință și pot înlocui toate lucrările scriitorilor unguri, cari în general au dat instituțiilor prea puțină atențiune. Chiar marea istorie iubilară a Ungariei *(A magyar nemzet története*, Budapest 1895 și urm.) se ocupă de predilecție și aproape exclusiv cu istoria politică a poporului maghiar și tratează cu oarecare aversiune influențele străine asupra culturei lui.

**(80)** Dintre aceste numiri de arme, *arcul* și *măciuca* sunt de origine latină: *arcus*, *matteuca* (asupra acestui din urmă v. Sextil Pușcariu, *Etym. Wört. der rum. Sprache*, p. 86; O. Densusianu, *l. c.*, p. 159). *Praștia*, *sulița* și *sabia* sunt slavonești: **працца, соулица, сабиа**.

*Prašta* are în toate limbile slave aceeași însemnare ca în românește (Miklosich, *Etym. Wört.*, p. 259, s. v. *porkŭ*); ea a trecut și în limba ungurească, în care *parittya* (cf. *parittyás* funditor) și *paristsa* «funda, Schleuder» par a fi împrumutate direct din serbo-croată; v. Miklosich, *Slavische Elemente im Magyarischen*, p. 49; O. Ásbóth, *A szláv szók a magyar nyelvben* (Cuvintele slave în limba maghiară), Budapest 1893, p. 17. In vechea rusească праща f., пращъ m. însemnà ручное орудіе для киданія камней «instrument manual pentru aruncarea pietrilor» *(Dicț. Acad. Rus.*, III, p. 423).

*Sulica*, un deminutiv din *sula* (cf. maloros. сула, сулиця lance, macedo-rom. *sulă* λόγχη și daco-rom. *sulă* în expresia «i-a pus sula în coaste»), însamnă în limbile slave «lance, suliță, săgeată». Din сулица s'a format în limba veche rusească сулячникъ sulițaș. *Dicț. Acad. Rus.*, IV, p. 248, traduce pe сулица cu sinonimul копье, cuvânt întrebuințat de predilecție în documentele rusești din Galiția, sec. XIV și XV. Dintre popoarele indogermane, cuvântul suliță mai este cunoscut numai la Inzi și la Perși: ind. *çûla-*, zend. *sûra-*; cf. σύρας = μαχαίρας la Hesychius, ap. O. Schrader, *Reallexikon*, p. 786—787. Românii l-au putut împrumutà, prin urmare, numai dela Slavi. Forma primitivă a suliței, cu care țăranii Români se luptau în epoca invaziunilor și până prin sec. XIV, va fi fost, ca la Germanii cei vechi, un simplu băț ascuțit la vârf, strujit sau nestrujit. Sulițe cu vârf de fier și de forma pe care o descrie Bielski în citatul dela nota **73** vor fi avut înainte de sec. XIV numai oamenii bogați. In sec. XIV și XV voevozii, cnejii și boierii își înarmau însă de sigur și cetele lor cu astfel de sulițe perfecționate, cu care puteau nu numai să străpungă piepturile dușmanilor, dar să taie și picioarele cailor de sub dânșii.

Dealtmintrelea, acelaș serviciu îl făceau țăranilor și *coasele* în timp de războiu. Coasa e împrumutată de Români tot dela Slavi *(kosa)*, dela cari au împrumutat-o și Grecii (κοσσία, κοσιά) și Albanezii (kosę) și Ungurii (kasza); v. Miklosich, *Etym. Wört.*, p. 133; *Slavische Elemente im Magyarischen*, p. 35.

*Sabia* e o armă tot atât de veche la Români ca și sulița, dar răspândită probabil numai după înființarea Principatelor. Ea pare să ne fi venit dela Bulgari, la cari cuvântul are aceeași formă: *sabija*, *sabja*, pe când la ceilalți Slavi, d. p. la Sloveni, la Sârbi și la Ruși, se zice *sablja*, ca în unele dialecte ale limbii vechi bulgărești. Ung. *szablya* (nu *száblya*, ca la Miklosich) pare a fi fost luat dela Slovenii din Panonia. Slovacii și Maloroșii de azi zic *šablja*. Având a face cu un cuvânt comun tuturor Slavilor, aceștia au trebuit să-l

cunoască încă în patria lor primitivă, unde l-au putut împrumută dela unul din popoarele asiatice. Căci deși Miklosich, *Etym. Wört.*, p. 287, îi declară originea nesigură, mi se pare neîndoielnic că prototipul lui e arameicul *saipâ* sau arabicul *saif*, cari amândouă pot să derive din egipteanul *sêfet* «sabie». Vezi O. Schrader, *Reallexikon*, p. 748.

In limba literară a sec. XV săbiei i se zicea la noi мечь (cf. d. p. analele bistrițene, *Cronice inedite*, p. 40, sau scrisoarea lui Ștefan cel Mare dela c. 1476, *Documente moldovenești în arh. Brașovului*, p. 44. Și acesta este un cuvânt comun tuturor Slavilor. Ei l-au împrumutat dela popoarele germane de nord; cf. got. *mêkeis*, la Goții din Crimeea *mycha*, anglosax. *mêce*, finic. *miekka*, ap. Schrader, *l. c.*, p. 750.

Dar мечь n'a devenit popular la Români, cum n'a devenit nici *spata* (v.-grec. σπάθη, neogrec. σπάθα, ital. *spada)*, deși dela întemeierea Principatelor încoace acest cuvânt trebue să fi fost bine cunoscut la curte, căci eră în legătură cu funcțiunea *spătarului*, o demnitate foarte veche, introdusă în Țara-Românească din Bulgaria (спатарь, протоспатарь, din grec. σπαθάριος, πρωτοσπαθάριος), apoi din Țara-Românească în Moldova. Cf. Ureche, *Letop.*², I, p. 138: «spătar mare... la zile mari dvorbitor, cu arme domnești încins, cu *spata* domnului» și D. Cantemir, *Descriptio Moldaviae*, p. 79: «spatharius magnus, supremus principis ensifer,... dum princeps in templo sacrum audit et in prandio sedet, ensem ejusdem tenere solet». In alt loc (p. 95) Cantemir are cuvântul *gladius*. Cf. Moxa, *Cuvinte din bătrâni*, I, p. 356 și 376.

Nici unul din aceste cuvinte nu ne dă nici un indiciu asupra formei pe care o aveà sabia la Români în sec. XV. Până la o cercetare amănunțită a săbiilor vechi, dezgropate în cetăți sau în câmpuri de luptă, trebue să ne închipuim că săbiile Românilor aveau în sec. XV forma săbiilor săsești din Transilvania, de unde se aduceau aproape exclusiv atât în Moldova cât și în Țara-Românească. Moldovenii au întrebuințat de sigur și săbii polone și litvane (cf. корди și мечи în tratatele de comerț ale Moldovei cu Lembergul, d. p. în cel dela 1460, Iulie 3, *Arh. ist.*, II, p. 172), iar pe vremea lui Ștefan cel Mare vor fi fost în amândouă țerile și săbii turcești. Acestea sunt săbiile încovoiate numite *paloșe*, cuvânt împrumutat de noi dela Unguri *(pallos)* sau dela Sârbi (*paloš*); cf. ceh. *paloš*, polon. *pałasz*, rus. *palašь*. Intr'un glossariu din sec. XVII se citește: мечъ — spată—paloș (*Cuv. din bătrâni*, I, p. 303). Cf. O. Densusianu, *l. c.*, p. 366; Cihac, *Eléments slaves etc.*, p. 341. Prototipul lui *paloș* e turc. *pâla* sabie.

Majoritatea boierilor și curtenilor aveau însă săbii săsești sau unguești. Aceste din urmă se numesc în documentele muntenești și moldovenești din sec. XV корды, sing. корда=ung. *kard*, cuvânt de origine slavă (v.-bulg. коръда, litv. *kardas)*, trecut dela Slavii din peninsula balcanică la Macedo-

Români *(coardă*=sabie încovoiată) și la Albanezi *(korde)*, iar dela Slavii de nord la Unguri (cf. *kord* la Cehi și la Poloni). Originea lui e neopersianul *kârd* «cuțit», zend. *kareta-*. Vezi Miklosich, *Etym. Wört.*, p. 132; O. Schrader, *Reallexikon*, p. 750; I. Bogdan, *Documente privitoare la relațiile Țerii-Românești cu Brașovul*, I, p. 386—387. Despre **кордъ**, **мечь**, **саблю** și alte arme cunoscute Slavilor și celorlalte popoare indogermanice vezi rezultatele ultimelor cercetări filologice în cap. IX din *Sprachvergleichung und Urgeschichte* de O. Schrader, ed. 3-a, Jena 1906, partea II, 1, p. 100 și urm.

Nu destul de lămurită e încă etimologia cuvântului *ghioagă*. Faptul că există la Macedo-Români și la Albanezi, sub forma *gl'oagă*, *kl'oagă* și *kl'oke* și cu înțelesul special de «bâtă ciobănească îndoită la vârf», ne face a crede că e de origine latină (gh > ch > cl). D-l G. Weigand îl derivă *(Jahresbericht des Instituts für rum. Sprache, XII*, p. 109) din * *clavica*, un adj. substantivat cu sensul primitiv «în formă de cheie». D-l Sextil Pușcariu, într'o comunicare particulară, înclină a-l derivă din * *clavicula*, un deminutiv din *clava* «măciucă, Keule» sau din *clavis* «cheie», de unde * claucla, apoi prin dissimilațiune * clauca > ghioacă > ghioagă. Incercările de explicare ale lui B. P. Hasdeu (din * clova = clava, *Columna lui Traian*, III, p. 593 și urm.) și G. Meyer *(Etymologisches Wörterbuch der albanischen Sprache* Strassburg 1891, p. 192) sunt neizbutite. H. Tiktin s'a mărginit a-l pune în legătură cu alb. «*kljökă*», fără să încerce o explicare etimologică *(Rumänisch-deutsches Wörterbuch*, fasc. 11, p. 675).

In tot cazul, ghioaga nu e de origine slavă, cum a crezut Miklosich, derivând-o din **глогъ** mărăcine, păducel, germ. Hagedorn. Acesta ar fi dat în românește * *glog*, ca în numele de localitate *Glogova* «loc unde crește *glogul*», sau cel mult * *gloagă*, ca gloată din glota, nu însă ghioagă. Vezi *Beiträge zur Lautlehre der rumunischen Dialekte, Consonantismus II*, p. 57, și O. Densusianu, *l. c.*, p. 285. Forma și întrebuințarea ghioagei la Daco-Români — ea este o măciucă cu glob în vârf, țintuită sau nețintuită — ne duce mai curând la latinescul *clava*, decât la *clavis*; cf. cu *clâ-va*, lat. *clâdes*, litv. *kal-ti* «a omorî», v.-germ. *kol-bo* «Kolben», ap. O. Schrader, *l. c.*, p. 423. Cf. în poezia populară:

Și o ghioagă nestrujită,
Cu piroane țintuită,

sau:

Și cu ghioagă nestrujită,
Numai din topor cioplită,
Care când o învârteam,
Proașcă prin dușmani făceam,
Câte opt pe loc turtiam.

Din macedo-rom. *gl'oagă* derivă bulg. гега. Markov, *l. c.*, p. 122, îl traduce cu franțuzescul «houlette» și spune (p. 338) că e sinonim cu кривакъ «long

bâton ayant le manche courbé». Gerov, *l. c.*, I, p. 212, îl definește «un toiag lung ciobănesc, la un capăt cu un cârlig, spre a apucà oile de picioare» și spune că e sinonim cu сопа, definit în vol. IV, p. 219, «un toiag mai gros, по-дебела тояга». Corespunde român. *măciucă* în proverbul: ajunge o măciucă la un car de oale, bulg. на едно кола грънци една сопа стига. Acelaș înțeles reiese și din exemplele citate de Djuvernua, *Slovarь bolgarskago jazyka*, I (Moscva 1889), p. 345, care-l traduce cu «măciucă ciobănească», пастушій посохъ, și spune că se numește гега-кука când are un cârlig, în care caz e sinonim cu кривакъ. Insemnarea bulg. гега e deci identică cu a român. *ghioagă*. Bulgarii au împrumutat-o probabil dela păstorii români din peninsula balcanică.

Cu acestea n'am înșirat încă toate armele ofensive, de care se slujiau Moldovenii în sec. XV-lea. La nevoie, ei se mai slujiau de *topoare*, pe cari le purtau cu sine, în loc de bâte, cum purtau și poartă încă Polonii și Ungurii (topor e slav. топоръ, din pers. *tabar* sau armen. *tapar)*;—de *fuști* (lat. *fustis*, sing. vechiu *fuște*, plur. *fușturi*, d. p. psaltirea Scheiană, ps. 2, 9: paște-i cu fuște de fieru (ed. I. Bianu, f. 5), grec. ποιμανεῖς αὐτοὺς ἐν ῥάβδῳ σιδηρᾶ, la Coressi *toiag;* ps. 22 (23), 4: toiagul tău și fuștele tău (*ibid.*, f. 68), grec. ἡ ῥάβδος σου καὶ ἡ βακτηρία σου; cf. Ureche, *Letop.*[2], I, p. 228: «Căzacii cu focul, Moldovenii cu fușturile, aruncau cât nu se știa Turcii ce vor face»), cari țineau loc de sulițe și pe cari în sec. XVII și XVIII le purtau *fuștașii*, o gardă personală a domnului (Cantemir, *Descriptio Moldaviae*, p. 90—91: fusztaszi, fustiferi... longos fustes tenentes);—de *bărzi* sau *barde* (ung. *bárd*, din v.-germ. *barta*, v.-bulg. *brady* din **bordy;* cf. pol. *bardysz* din *barducium* secure, ap. Miron Costin, *Letop.*[2], I, p. 278: «haiduci cu bardișe, este un fel de arme, topoare cu coade lungi»);—de *coase* și altele. Cf. pasagiul din Gorecki, *Bellum Ivoniae*, ap. Papiu Ilarian, *Tezaur de monumente istorice*, III, p. 240, reprodus și de Picot în ediția cronicei lui Ureche, p. 502: «pedites, gens rustica, . . . quorum arma *falces*, *arcus*, *gladii reflexi*, turcicorum similes, ac *fustes* erant» — e vorba de pedestrimea lui Ioan Armeanul.

Spre a completà cele spuse asupra armelor vechi la Moldoveni, trebue să vorbim cevà și despre armele defensive, adecă despre *scuturi*, *zale* și *coifuri*. Ostașii pedestri, cari formau diferitele cete și gloatele, toți țărani luați dela plug, aveau rare ori astfel de arme. Ei erau îmbrăcați în hainele lor obișnuite, cam așà cum se îmbracă astăzi țăranii dela munte, cari n'au luat portul modern al Bulgarilor și Sârbilor. Istoricii poloni vorbesc cu toții de «aspectul țărănesc» al oastei moldovene. Cu toate acestea, purtau și țăranii *scuturi de lemn*, pe cari le numiau, cu un nume polonez, *paveze*, cuvânt cunoscut la începutul sec. XVII și în Țara-Românească; cf. la Moxa «cu sulițele, cu pavezele și cu arcele» (*Cuvinte din bătrâni*, I, p. 375). B. P.

Hasdeu, având în copia sa, în loc de пакезе, плакезе, pe care l-a identificat cu ital. *palvese*, şi explicând cealaltă formă din cronica lui Moxa: павецеле *(ibid.*, p. 395) ca identică cu ital. *pavese*, a crezut că acest cuvânt ne-a venit direct «din Italia, în cursul evului mediu» *(ibid.*, p. 421). Originalul lui Moxa, aflător în Muzeul Rumjancev din Moscva, are însă în primul pasagiu пакезе, iar павеце din al doilea pasagiu, dacă nu este o greşală de scris, poate să fie neogrec. παβέτζια. Astfel, *pavăză* trebue să vie din polonezul *pawęż* «scut». In unele dialecte acest cuvânt se pronunţă *paveż*, fără nasalism, deci foarte apropiat de românescul **pavezǎ*, de unde apoi *pavăză*. In limba veche polonă există şi o formă femenină *pawęża*, care la urechia Moldoveanului sună *paveja* (cf. ceh. *pavéza*, neoslov. *paveza*, maloros. *paveza*, ung. *pajzs*). Scuturile moldoveneşti descrise de Bielski sub numele polonez *tarcza* aveau aceeaşi formă ca *pawęża* la dânşii; aceasta erà «un scut lung pentru pedestraşi, de lemn şi îmbrăcat în piele», cum se vede din câtevà pasage citate de Linde din scriitorii sec. XVI *(Słownik*[2], IV, p. 66—67). Cf. O. Densusianu, *Histoire de la langue roumaine*, I, p. 386. E probabil că Moldovenii au auzit cuvântul *pavăză* întâiaş dată dela Ruşii din armatele polone, adecă dela Malorosienii din Galiţia, Podolia şi Volinia.

Pavăza la Munteni trebue să fie deci un împrumut dela Moldoveni. Inainte de acesta, ei poate să fi întrebuinţat cuvântul *scut*, căruia în corespondenţele domnilor munteni cu Braşovenii i se zice totdeauna щитх (v. glossariul din *Relaţiile cu Braşovul*); щитъ n'a pătruns însă şi în limba poporului. Psaltirea Scheiană întrebuinţează pe *scut* de mai multe ori pentru grec. θυρεός şi ἀσπίς. Astfel ps. **17**,3, ed. Bianu f. **44**: scut mic, grec. ὑπερασπιστής μου; ps. **34**,2, ed. B. f. 102: ia armă şi scut, grec. ἐπιλαβοῦ ὅπλου καὶ θυρεοῦ; ps. **58**,12, ed. B. f. 179: scutul mieu doamne, grec. ὁ ὑπερασπιστής μου κύριε; ps. **45**,10, ed. B. f. 145: arcu frănge şi frănge arme şi scuture arse cu foc, grec. τόξον συντρίψει καὶ συγκλάσει ὅπλον καὶ θυρεοὺς κατακαύσει ἐν πυρί.

Domnul, boierii şi curtenii aveau se 'nţelege şi scuturi de fier, pe care şi le procurau dela Saşii din Ardeal; v. *Relaţiile cu Braşovul*, I, p. 63, an. 1432—1433. Ei mai purtau şi *zale* şi *coifuri*.

*Zaua* sau *zeaua* (cf. în balada lui Mihu Copilul «Ori *zeaua* te-apasă — Ori şaua te 'ndeasă — De duci aşà greu — Trupuşorul meu», sau în balada Chira «Rochiţă cu zale», p. 40 şi 75 din ed. d-lui Em. Gârleanu), cu care se îmbrăcau totdeauna domnul şi boierii în războiu, e un împrumut bizantin şi ne-a venit întâiu prin Ţara-Românească; cf. ζάβα lorica «cuirass» la scriitorii bizantini din sec. VI—X şi ζαβάτος loricatus «cuirassier» Sophocles, *l. c.*, p. 554), alb. *zavę* boucle, mediolat. *zava*, *zaba* lorica. D-l O. Densusianu (*l. c.*, p. 358) îl derivă, cred greşit, din grec. ἀγωνίζω.

Prin mijlocirea Polonilor pare să ne fi venit din apus pentru aceeaş

noțiune cuvântul *platoșă*, pe care îl cunoaște și Moxa (платошеле, ꙟплатошаци *l. c.*, p. 395 și 403) și Miron Costin (*Letop.*², I, p. 276 : corăbii cu platoșe dela Holandezi). B. P. Hasdeu îl explică din lat. *plata* cuirasă, transformat în *platoșă* după român. *cămașă*, deci *platoșă* = *plata* + *(căma)șă* (*Cuvinte din bătrâni*, I, p. 437). Cuvântul românesc nu poate veni însă direct din *plata*, ci mai curând indirect din ceh. *platy* (plur.) Harnisch, Brustblech ; cf. polon. *bruszplath* (brusblach) pectorale și *platnerz* lorifex, în *Rachunki dworu króla Wł. Jagiełły* de Fr. Piekosiński, Cracovia 1896, indicele, p. 604, 607. Platoșa n'are nici o legătură cu litv. *platùs*, cum credeà Cihac, *Éléments slaves etc.*, p. 262.

Nu putem ști pe ce cale a intrat la noi cuvântul *coif*, care nu e un neologism, cum credeà Cihac, și nu derivă din neogrec. σκοῦφία scufie (*Éléments slaves etc.*, p. 697). In sec. XVII se găsește forma *coiuf*, citată dintr'o tipăritură dela 1642 de d-l Sextil Pușcariu (*Etym. Wört. der rum. Sprache*, p. 34), dacă nu cumva коюф e de citit койф, cum se citește ю la sfârșitul cuvintelor, d. p. în слою = sloĭ, тою = toĭ, ș. a. Că prototipul lui e lat. *cufea*, *cofea* e evident; în latina medievală se găsește și forma *coifa* (cf. franc. *coiffe*, portug. *coifa*). Nu e de crezut însă că cuvântul românesc vine direct din latinește.

Vorbind de armele întrebuințate de Români în timpurile vechi, am căutat să vorbesc numai despre acelea cu cari se înarmà în caz de războiu poporul întreg sau anumite clase ale lui, căci individual Românii au întrebuințat și alte arme, cum e *bâta* (v.-bulg. бѫтъ), *ciomagul* (turc. *čomák*), *furca* și altele. Incercând să arăt la fiecare calea pe care ele au intrat la Români, am vrut să arăt o parte din influențele străine sub cari s'a desvoltat vieața poporului român și a Principatelor române în epoca lor războinică.

Dacă aruncăm o privire generală asupra acestei terminologii, din punctul de vedere al originei ei, vedem că cele mai multe numiri pentru armele fără foc ne vin din epoca romană și din epoca slavă veche, înțelegând prin aceasta epoca de amestec și de absorbire a populațiunii slave din țerile noastre, după invaziuni și până la înființarea Principatelor,—pe când armele de foc ne vin din epoca influenții maghiare și ruso-polone, care se oglindește atât de puternic și în organizația militară. De categoria întâia se țin: măciuca, ghioaga, fuștele, arcul, sulița, sabia, praștia, toporul; de categoria a doua: pușca, sineața, săcălușul, haubița sau hușnița.

E natural ca armele din epoca romană să fie comune tuturor Românilor. Deaceea Macedo-Românii zic ca și noi *măciucă* sau *mățucă*, *cl'oacă* (*clioacă*), *fuște* (întrebuințat mai ales în expresia «îi trag un fuște»=îi trag o bătaie). *Sabia* și *praștia*, care provin din epoca preponderanței bulgare sau din vremea primulu iimperiu bulgar, nu mai sunt comune. Macedo-Românii zic în loc

de sabie *pală* (turc. *pâla*), iar în loc de *praștie*, împrumutat de bună samă dela Bulgari (cf. mediobulg. **працꙗ** în traducerea lui Constantin Manasses: **каменїє працєѫ метаємо**, grec. λίθοι ῥιψεπάλξιδες, ed. mea, p. 314), ei zic *proaște*. Acesta este sârb. *pročka*, care ca și *prašta* derivă din prototipul slav *porkŭ* = praștie, Schleuder; cf. ceh. *prak*, sorab. *prok*, polon. *proki* plur., maloros. *poroky* plur., literar *praky*, rus. *porokъ* bombardă, Mauerbrecher, ap. Miklosich, *Etym. Wört.*, p. 259. Sârb. *pročka* a trecut și la Munteni, la cari în sec. XVI și XVII se ziceà *procĭcă* în loc de *proașcă*, în expresii ca «prin dușmani proașcă făceam»; v. Moxa «l-au săgetat în procĭcă **прочкѫ**» *(Cuv. din bătrâni*, I, p. 375), ceeace însamnă l-au săgetat în *aruncătura* de săgeți, o traducere greșită a mediobulgar. **поношенїа стрѣламѝ прѫвѣє оуꙗзвивъ** (ed. mea, p. 130)(1), orig. grecesc ὀνειδισμοῦ τοῖς βέλεσι πρότερον κατατρώσας (ed. dela Bonn, v. 3657). Cf. tot la Moxa *a înprocĭca* = a împroșca, sârb. *pročkati* durchstöbern, durchstochern, perfodio (Vuk Karadžić, *Rječnik*, p. 615 și 616), în fraza «că-i înprocĭca **.ѧпрочка** (sc. pe Turci) și Frăncii din cetate cu tunurile» *(Cuv. din bătr.*, I, p. 404).

Numirile de arme din epoca influenții maghiare, rusești și polone, deci pușcă, sineață, pavăză ș. c. lipsesc la Macedo-Români, precum lipsesc și toate cuvintele privitoare la organizația militară mai înaintată, ca voinic, viteaz, curtean, strajă, pâlc, toiu, gloată, steag, lefegiu, armată=artilerie, ș. a. Există însă noțiunile primitive din epoca romană: *gioñe*, plur. gioñĭ = fecior, feciori, mai ales în înțeles de «cetaș de haiduci», *călar*, plur. călarĭ, *pedestru*, d. p. la Cavalioti, care n'a introdus în textele sale cuvinte nepopulare, *oaste*, dar numai în basme, căci armata în sensul modern e numită turcește *ascher*. *Armată* la Macedo-Români înseamnă «îmbrăcăminte de sărbătoare, îmbrăcăminte frumoasă», d. p. a mirelui și a miresii; de aceea feciorilor îmbrăcați în haine de sărbătoare li se zice *armată*. *Ceată*, în expresia *cete-cete*, este la Macedo-Români un împrumut modern dela Sârbi sau dela Bulgari. Termenii macedo-români citați aci mi i-a comunicat d-l Pericle Papahagi, un bun cunoscător al dialectelor macedo-române.

Elementele turcești în organizarea armatei moldovene încep a se introduce după sec. XV; în acest secol nici cuvântul *lefegiu* nu pătrunsese în Moldova. Dar epoca turcească, care înseamnă scăderea continuă a puterei armate, până la desființarea ei totală sub Fanarioți, nu intră în cadrele acestui memoriu.

(1) Citez aci, ca în alte locuri, nu manuscrisele, ci ediția mea, care va apăreà în anul viitor.

# INDICE.